

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**OSMANLI İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİNDE
GAZZALİ ETKİSİ**

ŞERİFE NUR IŞIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ALİ ÇOBAN**

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şerife Nur IŞIN		
	Numarası	21810601122		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tasavvuf		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Gazzali Etkisi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Şerife Nur IŞIN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şerife Nur IŞIN		
	Numarası	21810601122		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tasavvuf		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ali ÇOBAN		
Tezin Adı	Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Gazzali Etkisi			

Bir ilmin sınıflandırılması onun öğrenilme amacı ve geliştirilmesi için en faydalı ve gerekli çalışmalardan biri ve bu ilmin de sağlam bir temele oturtulması işidir. Bizden önceki araştırmacılar ilmi mirasımızı oluşturup geliştirirken farklı metotlar ve bakış açıları kullanmışlar, ilimleri tanımlarken farklı sınıflamalar yapmışlardır. Bu anlamda tarih boyunca meşhur düşünürlerden filozoflardan Farabi, Amiri, İhvan-ı Safa, İbni Sina gibi isimlerin felsefi tasniflerinin yanı sıra, din alimlerinden de Harizmi, İbni Hazm gibi kişilerin farklı farklı tasnifleri olmuştur. Bir ilmin tasnifteki yeri adeta onun diğer ilimler içindeki konumu ve önemine işaret eder olmuştur. Felsefi ve dini ilimlerin meşruiyet ve önem sırası savaşı verdiği bir dönemde İmam Gazzâlî (ö. 1111) dünyaya gelmiş ve farklı eserlerinde farklı tasnifler yapmış, ilimleri öncesinden daha farklı bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Gazzali'nin bu özgün tasnifinde ilimlerin diğer ilimler arasındaki hiyerarşisi ve ilimlere karşı bakış açısı değişmiştir. Bu durum Gazzali 'den sonra Osmanlı'da da devam etmiş, dönemin önemli ilim tasnifleri ve medrese müfredatlarında Gazzali'nin tasnifinden yararlanılarak yeni tasnifler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, İlimler Tasnifi, Gazzali, Osmanlı'da İlimler Tasnifi

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Şerife Nur IŞIN		
	Student Number	21810601122		
	Department	Basic Islamic Sciences /		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Ali ÇOBAN		
Title of the Thesis / Dissertation	Al-Ghazali Effect in the Ottoman Tradition of Classification of Sciences			

The classification of sciences is one of the most useful and necessary studies for the purpose of learning and developing it, and it is the work of establishing this science on a solid foundation. Researchers before us used different methods and perspectives while creating and developing our scientific heritage and made different classifications while defining sciences. In this sense, there have been philosophical classifications of famous thinkers throughout history such as Farabi, Amiri, Ikhwanî Safa, Ibn Sina, as well as different classifications of religious scholars such as Al-Khwarizmi and Ibn Hazm. The place of a science in the classification has come to indicate its position and importance within other sciences. Imam al-Ghazali (d. 1111) was born at a time when philosophical and religious sciences were fighting for legitimacy and importance, and he made different classifications in different works and interpreted the sciences from a different perspective than before. In al-Ghazali's original classification, the hierarchy of sciences among other sciences and the perspective towards sciences changed. This situation continued in the Ottoman Empire after al-Ghazali, and new classifications were made by utilizing al-Ghazali's classification in the important science classifications and madrasa curricula of the period.

Keywords: Sufism, Classification of Sciences, al-Ghazali, Classification of Sciences in the Ottoman Empire

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	vii
Önsöz.....	viii
Giriş.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
3. Araştırmanın Kapsamı.....	2
4. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	3
İLİMLER TASNİFİ.....	3
1. İlim ve Tasnif.....	3
1.1. İlimler Tasnifi Tarihi.....	4
1.1.1. Fârâbî.....	11
1.1.2. Âmirî	13
1.1.3. İhvân-ı Safâ	15
1.1.4. İbn Sîna.....	17
1.1.5. Harizmî	19
1.1.6. İbn Hazm	20
1.1.7. İbn Haldun.....	21
1.1.8. Fahreddin Râzî.....	21
2. Gazzâlî'nin İlim Tasnifleri	23
2.1. <i>İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn</i> Adlı Eserdeki Tasnif	26
2.2. <i>Cevahiru'l-Kur'an</i> Eserinde Tasnif.....	30
2.3. <i>El-Munkız Mine'd-Dalal</i> Adlı Eserdeki Tasnif.....	31
2.4. <i>Risâletü'l-Ledüniyye</i> Adlı Eserdeki Tasnif	32

2.5. <i>Risâletü'l-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl</i> Adlı Eserdeki Tasnif	33
İKİNCİ BÖLÜM	36
OSMANLI'DA İLİMLER TASNİFİ VE GAZZÂLÎ'NİN ETKİSİ	36
2.1. Dâvûd-ı Kayserî (1350) <i>el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî</i>	37
2.2. Fenârizâde Mehmed Şâh (1435) <i>Enmûzecu'l-ulûm</i>	39
2.3. Molla Lütî (1495) <i>el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzûâtî'l-ulûmi'l-lugaviyye</i> 42	
2.4. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (1561) <i>Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi Mevzuatu'l-Ulum</i>	45
2.5. Sadreddinzade Mehmed Emin Şirvânî (1627) <i>El-Fevâidü'l-Hâkâniyye</i> ...	51
2.6. Saçaklızade (1732) <i>Tertibu'l-Ulûm</i>	55
2.7. İlim Tasnifinde Diğer Bazı İsimler	61
Sonuç ve Değerlendirme.....	67
Kaynakça	70

Kısaltmalar

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.m.: Adı geçen makale

b.: Bin (Oğlu)

Bkz.: Bakınız

c.: Cilt

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

ö.: Ölümlü

s.: Sayfa

Vd.: Ve diđerleri

Yay.: Yayınlayan

Önsöz

Osmanlı ilimler tasnifi geleneği, İslam düşüncesi ve ilim geleneğinin zengin birikiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel ortamında nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir araştırma sahasıdır. Bu alanda yapılan araştırmalarda, ilimlerin tasnifi ve kategorize edilmesi, ilimlerin bir araya getirilmesi ve farklı disiplinlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya konması hem teolojik hem de entelektüel bir süreçtir. Osmanlı âlimleri İslam dünyasında öteden beri yaşanan bilimsel ve felsefi gelişmeleri inceleyerek, kendi sistematik yaklaşımlarını oluşturmuşlardır.

Bu çalışma bu sürecin bir analizini yapma amacını taşır. İmam Gazzâlî hem kendi çağında hem de kendisinden sonraki İslam düşüncesinde çok önemli konuma sahip bir âlimdir. İslam düşüncesinde teolojinin, ilimlerin tasnifinin ve özellikle de ilmî metodolojinin yapı taşlarını ortaya koyan Gazzâlî, Osmanlı ilim tasnif geleneğinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu etki, Osmanlı bilim adamlarının ilimlerin sınırlarını belirleme, bilgi kategorilerini netleştirme ve her bir ilmin özünü anlama çabalarında belirgin bir biçimde görülebilir.

Osmanlı ilim geleneğinde Gazzâlî'nin etkisinin anlaşılması için en temel metot kendisinin bu konudan bahseden eserlerinin incelenmesidir. Nitekim bu çalışmada kendisinin şu eserlerindeki ilimler tasnifine dair görüşleri ortaya konulmuştur: *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, *Cevahiru'l-Kur'an*, *El-Munkız Mine'd-Dalal*, *Risâletü'l-Ledüniyye*, *Risâletü'l-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı ilim tasnifi içinde Gazzâlî'nin etkisini ve onun düşüncelerinin Osmanlı ulemasının bilgilere yaklaşımlarını nasıl şekillendirdiğini incelemektir. Böylece, Osmanlı dönemindeki bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin, daha geniş bir İslam düşünce geleneği içinde nasıl yorumlandığı ve Gazzâlî'nin bu düşüncenin bir parçası olarak hangi roller üstlendiği daha iyi anlaşılacaktır. Çalışmamda yol göstererek emeği geçen danışman hocam Ali Çoban'a ve destekleriyle yardımcı olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

Giriş

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu; ilimlerin alanını, amacını ve çizgilerini ayırmaya yarayan ilimler tasnifi geleneğinin öneminin ve aşamalarının incelenmesi suretiyle Osmanlı dönemindeki ilim tasniflerine Gazzâlî'nin sağladığı katkılar üzerine olacaktır.

İlimlerin tasnif edilerek üzerinde çalışılması yöntemi ilimlerin araştırılması süreci boyunca bir ihtiyaç olmuştur. İlimler tasnif edilmek suretiyle, ilimlerin alanı, konusu, gayesi kapsamlı bir şekilde açıklanmış, ilmin sınırları oluşturulmuştur. Bu tasnifler sayesinde insanlar ilimler arasında sıralamalar, bağlantılar kurmuş, ilimleri incelerken bunlardan yararlanmışlardır. Bu ilimler tasnifi sürecine de Gazzâlî yaptığı tasnifleri ile büyük katkılar sağlamıştır.

İlimlerin tasnif edilmesi bir nevi söz konusu konuları ilim olarak kabul etme neticesinde ihtiyaç duyulan bir eylemdir. Bir nevi “İlmin tasnif tarihi ilmin tarihinin ana hattıdır.¹ “İslam ilim geleneğinin canlı konularından biri, ilimlerin tanım ve tasnifidir. 9. yüzyılda Kindî'den 18. yüzyılda Şeyh Velîyullah ed-Dihlevî'ye kadar birbiri ardınca gelen İslam alimleri entelektüel kabiliyet ve eğilimlerinin önemli kısmını bu konuyu izaha hasretmişlerdir.”² Bu araştırmanın konusu da ilim tasnifleri konusunda özellikle Gazzâlî'nin Osmanlı'daki etkisini incelemek amaçlanmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tarihsel süreçte ilimler farklı şekillerde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bir medeniyetin gelişmişlik göstergelerinden biri de kendisinde gelişen bilimlerdir. İslam Medeniyeti de düşünsel faaliyetleri ve ilme değeri sayesinde bunlarla beslenir. İlimlerin serüveni ise ilimler tasnifi eserlerinde görülebilir.³ Bu tanımlar yapılırken kimi ilim daha önemli kabul edilirken kiminin ilimden dahi sayılmaması da söz konusu

¹ Muhammet Kemaloğlu, “X. -XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu'da Bilimlerin Tasnif Tarihi”, *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute* 19 (01 Eylül 2014), 75-90.

² Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, ed. Erhan Güngör - Çapku Ahmet (İnsan Yayınları, 2012).

³ Selime Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi* (2014), V.

olabilmiştir. Araştırmamızda amacımız, ilim camiasında değişimini detaylı bir şekilde ve Gazzali etrafında incelemek, bilhassa düşüncenin nasıl değiştiğine şahit olmaktır.

3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmamız kapsamında ilim tasniflerini incelerken ilim tasnifinin önemi, tarihsel süreçte gelişimleri ve bakış açılarının incelenmesi planlanmıştır. Bu bağlamda tarih olarak da Osmanlı'da Gazzâlî'den etkilenmiş olabileceğini düşündüğümüz tasnifler üzerinde araştırmamızı yürütmeyi planlamaktayız.

4. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışma yapılırken tarihsel ve fikrîsel süreç takip edilerek ilerlemek amaçlanmaktadır. Bunun için önce klasik kaynakların incelenmesi, sonra da bunları inceleyen kaynaklar ve düşüncelerin analizi yoluyla bir çalışma yapılması planlanmaktadır. Öncelikle ilimler tasnifinin yolculuğu, sonrasında İslami ilimler bağlamına geçiş, Gazzâlî'nin tasnif dünyasına etkisi, daha sonra da Osmanlı'da ilimler tasnifinin araştırılması şer'i gayr-ı şer'i, övülen, yerilen, mübah görülen, akli- nakli tasnif gibi kriterler üzerinde durulması planlanmıştır.

Çalışmamızda ana kaynaklardan olabileceğini düşündüğümüz çalışmalar Gazzâlî'nin genel olarak ilimlerden bahsettiği eserleri, Saçaklızâde'ye ait *Tertibu'l-Ulûm*, Taşköprülüzâde 'ye ait *Mevzûâtü'l-Ulûm* gibi eserlerdir. Yardımcı kaynaklar ise Talat Olgun'un *İlim Tasniflerinde Tasavvuf* adlı kitabı, Selime Çınar'ın "Fârâbî'den Taşköprülüzâde 'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi" adlı yüksek lisans çalışması, Süleyman Gökbulut'un "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri" adlı makalesi ve Ömer Türker'in "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi" adlı makaleleri düşünülmektedir. Tasnifleri araştırılacak eserler şunlardır: Dâvûd-ı Kayserî'nin (1350) *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî*, Fenârizâde Mehmed Şâh'ın (1435) *Enmûzecu'l-Ulûm*, Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin (1485) *Riyazu'l-Kulub*, Molla Lütfî'nin (1495) *el-Metâlibü'l-Îlâhiyye fî Mevzûâti'l-Ulûmi'l-Lugaviyye*, Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (1561) *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzuatu'l-Ulum*, Sadreddinzade Mehmed Emin Şîrvânî'nin (1627) *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye ve Saçaklızade'nin (1732) Tertibu'l-Ulûm* adlı eserleri.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLİMLER TASNİFİ

1. İlim ve Tasnif

Bilmek, bilgi, bilim anlamlarında kullanılan *ilim* kelimesi klasik sözlük anlamıyla “Bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekle örtüşen kesin inanç (itikad), bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması, tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfattır.” *Marifet, irfan, fıkıh, şuur, itkan* kelimeleri de ilim anlamında kullanılan diğer bazı kelimelerdir.⁴

İnsanların ilim saydıkları konular tarih boyunca çeşitlilik göstermiş, ilimlerin kişiden kişiye farklı tanımları ve konuları olmuştur. Bazen yalnızca bilgi kabul edilen konular, bazen de çok gerekli ilimler olarak görülebilmiş, üzerinde çalışılması gereken ilimler olmuştur. Aynı zamanda bilgiye duyulan ihtiyaç da bir ilmin tanımını sınırları üzerinde rol oynamış, bilinmesi gerekli ilimler arasında bir konuma getirmiştir. Zamanla ilmi çalışmalar neticesinde ilimler, insanların düşünce yapısı, ilmi oluşturan temel etmenler, diğer ilimlerle arasındaki farklılık ve benzerlikler, amaç, kullanılabilirlik, öğrenme önceliği gibi gerekçelerle sınıflara ayrılmışlardır.

İlimlerin sınıflara ayrılması ilimler üzerinde çalışmayı artırmış, ilmin temel sınır ve içeriklerini oluşturarak kendine özgü bir alan oluşturmuştur. Böylece ilimlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. İlimlerin tasnif edilmesi, aralarında alan, konu, amaç ve sınırlarını belirleyerek ilimlerin üzerinde daha verimli çalışmayı sağlayan bir eylemdir. Aynı zamanda birbirleriyle olan ilişkilere de ışık tutarak adeta zihnimize şematik bir bütünlük sağlar. Tercüme faaliyetleri neticesinde Müslüman alimler İslâmiyet’ten önceki ilimler ile karşılaşınca, ilimler arası hiyerarşi ve ilimleri akıl-vahiy veya din-ilim uyumu kategorize etmek ve değerlendirmek için tasnifler yapmışlardır.⁵

⁴ İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/110.

⁵ Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 146.

İlimlerin tasnif edilmesi bir nevi söz konusu konuları ilim olarak kabul etme neticesinde ihtiyaç duyulan bir eylemdir. Bir nevi “İlmin tasnif tarihi ilmin tarihinin ana hattıdır.”⁶ İlim tasnifi tarih boyunca ilgi duyulan ve yenilenen bir alan olmuştur. İlim tasnifi bir nevi ilimlerin farklı özelliklerinin ortaya çıkmasıyla farklı kategorilere sokularak aslında ilimlerin gelişmesine de oldukça yardımcı olmuştur. Tasnif bir konu veya sözün diğerlerinden ayırt edilerek sınıflandırılması olmuştur. İstilah olarak ise anlam ve varlıkların aralarında ilişki ortaya konacak şekilde sistematik düzen ile düzenlemektir.⁷

1.1. İlimler Tasnifi Tarihi

Bir konu veya sözün diğerlerinden ayırt edilmesi, sınıflandırılması işi olan tasnif, ıstılahı manada anlamların ve varlıkların aralarındaki ilişkileri ortaya koyarak sistematik olarak düzenlenmesi işidir.⁸ İlim sınıflandırılmasının tarihi antik çağlara kadar dayanır. İlk sınıflandırma sistematik bir şekilde Aristoteles tarafından yapılmıştır.⁹

İlk İslam filozofu sayılan Kindî'nin *Kitâbü aksâmi'l-ilmi'l-insî* isimli bize ulaşmayan eserinde Aristo eserleri üzerinde değerlendirmeler ve ilimlerin öncelik-sonralığından bahsetmiş, sosyal-ilahî ilim, nazarî- pratik ilim taksimleri yapmıştır.

İslam düşüncesinde ise ilk olarak ilimler tasnifinin *Kitabu'l Hudud* adlı Cabir bin Hayyan'a nispet edilen risalede görüldüğü ve ölümden öncesine yani dünya ve sonrasına yani ahirete hizmet edenler olarak ikiye ayrılırken, dini ilimlerde de şer'i (zahir-batın) ve akli (felsefi) olarak ikiye ayrılmıştır. “Pratik felsefe içinde şer'i ilimlerin kabulü İslam düşüncesinde Farabi'nin nübüvvet teorisiyle çıkmıştır.”¹⁰

“Farabi'nin *İhsâu'l-Ulûm* eseri İslam düşüncesinde gerçek anlamda bir ilimler tasnifi sayılabilecek ilk çalışmadır.”¹¹ Kapsamlı ve sistematik oluşuyla sonraki

⁶ Muhammet Kemaloğlu, “İlimlerin Tasnifi Tarihi”, *Journal of History Culture and Art Research* 3/3 (23 Aralık 2014), 125.

⁷ Talat Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 2023, 79.

⁸ Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 79.

⁹ Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 4.

¹⁰ Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi- Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi* (Erişim 23 Mart 2022), 540.

¹¹ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 540.

düşünürleri etkilemiştir. Farabi diğer eserlerinde farklı tasnifler de yapmıştır. Mesela *Makale Fi Ağraz-i ma Ba'det Tabia* eserinde, ilimler cüz-i veya külli olarak ikiye ayırmıştır. “Farabi, felsefi ilimlerin geleneksel tasnifini koruyarak ilimleri teorik ve pratik olarak ikiye ayırmış, metafizik, matematik ve doğa ilimlerini teorik kısma; ahlak, ev idaresi, siyaset, fıkıh ve kelamı da pratik ilimlere dahil etmiştir.”¹² İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifi alanında, Farabi'nin *İhsau'l-Ulûm* kitabı ilimlerin tasnif edilme gerekçesi konusunda ilim öğrenmek isteyenlerin hangi ilimleri öğreneceklerine karar vermeleri için faydalı olmuştur. 10. yüzyılda İhvan-ı Sefa Topluluğu, Farabi'den etkilenip ilim tasnifi araştırmalarında yol göstermek için bu alanda çalışma yaptıklarını ifade etmişlerdir.¹³

Farabi'ye göre amelde ve nazari ilimde dini ilimler ve siyaset ve felsefenin ilkeleridir. Türker'e göre Gazzâlî'ye ait olan *el-Munkız*'da nazar yoluyla kelimacılar, filozofların ve müşahede yoluyla sufilerin metafizik bilgiye sahip olduklarını iddia etmektedirler.¹⁴

İslam dünyasında felsefi külliyyatın geçmişi ise Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilme ve yeni ilimlerin tanınması, İslami ilimlerle harmanlanması şeklinde görülür.¹⁵ Daha sonra kendine özgü bir tasnif haline gelmiş ve bunun mimarları özellikle Harezmi, Gazzâlî, İbni Haldun gibi âlimler olmuştur. Bu noktada İslam düşüncesinde gerçek bilgiyi felsefi bilgi kabul edip dini ilimleri de felsefenin dalı olarak gören bir grup olmuş diğer grup ise vahyi en üst bilgi kabul eden ve peygamberlerden öğrenip onlar etrafında geliştiren ilim olarak gören gruptur.¹⁶

İslami ilimler alanında Hz. Peygamber (sav) hayatta iken asıl kaynak Peygamber (sav) kabul edildiği için ilimlerin tedvin ve tasnifi, hadis, fıkıh, kelam gibi dallara ayrılması, zahir-batın ilmi gibi ayrımları söz konusu olmamıştır. Ancak vefatından sonra Hz. Peygamber'den (sav) geriye sözleri ve fiilleri kalmış bu durumda onun söz ve fiillerinden hareketle ilimler çerçevesi oluşturulmaya başlanmıştır.

¹² Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 542.

¹³ Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/1-6.

¹⁴ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 545.

¹⁵ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, III.

¹⁶ Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 2.

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi eserleri, İslami ilimlerin yanında Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya yapılan tercümelemlerle yeni ilimlerin alınmasının ardından yazılmaya başlanmıştır. Bu eserler yüzyıllar içerisinde ilimlerin gelişmesiyle genişlemiş, farklı düşünce ekollerine mensup müellifler tarafından kaleme alınmalarıyla da sınıflama bakımından farklılık arz etmiştir. Filozoflara ait ilimler tasnifi eserleri ile din âlimleri tarafından ortaya konmuş tasnif eserleri felsefi ve dini ilimlerin konumlandırılışı yönünden birbirinden ayrılmıştır.¹⁷

Zaman içinde yapılan fetihler neticesinde Müslümanlar farklı kültürlerle tanışmış, neticede kültür alışverişi ve ilmi faaliyetlerin yanı sıra tercüme hareketleri de başlamıştır. Abbasiler ve Emevîler döneminde yapılan bu tercüme hareketleri felsefe ve mantık ilmini İslam dünyasına kazandırarak zihin dünyasında farklı bir kapı açtı. Bu adım farklı ilim tasnifleri yapılmasına da yol açtı.¹⁸

Cemel, Sıffin Savaşları, Kur'an'ın yanlış anlaşılması, fitne olayları Kur'an'ı anlama ve Peygamber'in (sav) söz ve davranışlarını tespit ve tedvin ihtiyacı doğurmuştur. Böylece dini ilimlerin tedvin süreci de başlamıştır. Zamanla çalışmalar ve ihtiyaçlar neticesinde ilimler başta günlük hayattaki ihtiyaçlara göre ayrılmıştır. Bu noktada Cibril hadisi de önemli bir temel olmuş, ilimlerin kelam, fıkıh ve tasavvuf ayrımına dayanak olmuştur. Sahabelerin verdiği Kur'an, hadis gibi derslerin yanı sıra tartışmalar ve olaylara verdikleri hukuki karşılıklar fıkıh dersini, Kur'an, hadis, Hz. Peygamber ve dönemini anlama çabası da dilde yoğunlaşmayı sağlamıştır.¹⁹ Dil, sarf, nahiv gibi ilimlerin yanı sıra hadis ve Kur'an çalışmaları, fıkıh, tefsir ilimleri üzerinde çalışılmış, kalp ve organların ameli vasıtasıyla dini olarak bilgi elde edilebileceği fikri tasavvuf ilmini oluşturmuştur. Dini nasslara dayanan hadis, fıkıh, tefsir ilimleri dini ilim; bunlara ulaştıran ilimler de alet ilimleri olmuştur.

Tarihi süreçte hicri II. yy. itibarıyla ilimlerde önemli bir ayrışma yaşanmış, ilim kelimesinin bilgi, haber anlamında kullanılmıştır. Bu zamanda henüz sistemli bir sınıflama olmasa da ilimler konularına göre ayrılmış, dini ilimler etrafında toplanmıştır. İlimler hiyerarşisi de oluşmamıştır. İlim tasnifi eserlerinin felsefi kitapları

¹⁷ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 5.

¹⁸ Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 245,246.

¹⁹ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi*, (2011), 537.

Arapça'ya çevrilmesi suretiyle başladığı bilinmektedir. Böylece din-felsefe ilişkisi kurulmuş, felsefi alanlar tanınmıştır. İlimler tasnifinin oluşumunda bir noktada din-felsefe ilişkisi de etkili olmuş, varlık hakkında bilgiye ulaşma yolu araştırılmıştır.²⁰

İlimler tasnifi yazım geleneği, Türker'e göre iki ana teoriye dayanmıştır. "Bunların ilki Farabi tarafından geliştirilen nübüvvet teorisi, diğeri ise din alimlerince geliştirilen, vahyi hakikatin ifadesi olarak gören, istidlal ve akıl gücüne dayanan tasnif olmuştur". Bu teori Farabi'nin *İhsau'l-Ulûm* adlı eserinde, İbn Hazm ve Gazzâlî gibi düşünürlerde görülmekte olup, dayanağı istidlal yani İslam'ın aslından yola çıkılan veya akıl ile ulaşılan ilimler olarak ortaya çıkmıştır."²¹ Miladi olarak 9. yy. ve 18. yy. arası tasnif literatürünün "İslam düşüncesindeki genelde din-felsefe, özelde akıl-vahiy ilişkisi sorununun bir sonucu olduğu görülmüştür."²²

Müslümanlara göre ise Allah, metafizik ve alemle ilgili meseleler din tarafından öğrenilmiştir. Bu noktada İslam ile ilgili ilimler Hz. Peygamber (sav) ve sünneti, Kur'an'dan öğrenilen ilimler çerçevesinde şekillenmiştir. Dolayısıyla İslami ilim geleneği Hz. Peygamber (sav) ile başlatılmıştır. İslami ilimlerin tedvini ise daha çok savaşlar sonrasında gelişen, artmakta olup ortak bir çözüm arayışına giren toplumun ihtiyacına göre yoğunlaşmıştır. Bu noktada hadis tedvini, Kur'an tedvini ve anlama çalışmaları, dillerle ilgili ilmi çalışmalar yapılmak suretiyle İslami ilimlerin sistematik olarak ilk ilmi temellerini ve ekollerini oluşturmuştur.

Farabi'ye göre insan ilimler tasnifi vasıtasıyla hangi ilimle ilgileneceğine ve bu ilimden kazancının ne olacağına karar vererek ilerlemiştir. Böylece ilimler arasında mukayese yapmış ve kuvvetli kuvvetsiz ilimleri anlamıştır.²³ Dini ilimler özellikle hicri 2. yüzyıldan sonra ayrılmaya başlamıştır. Farabi, *İhsau'l-Ulum* kitabında ilimlerin tasnif edilme gerekçesinde, ilim öğrenmek isteyenlerin hangi ilimleri öğreneceklerine karar vermelerinde faydalı olduğunu belirtmiştir. 10. yy. da İhvan-ı

²⁰ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, III.

²¹ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 2011, 555.

²² Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 534.

²³ Farabi, *İhsau'l Ulum İlimlerin Sayımı*, 1990, 54,55.

Safa Topluluğu Farabi'den etkilenip ilim talibi kimselere yol göstermek için ilim tasnifi yapmıştır.²⁴

İlimler tasnifinin yapılma amacı bazen âlimlerin olumsuz eleştirilerine cevap ve ilgilendikleri ilimleri belirgin kılmak olmuştur. Örneğin Serrac (10.yy), Kelabazi (10.yy) bunlara örnektir. Gazzâlî'ye göre ilim tasnifinin amacı ilmin önemine dikkat çekmek, Allah'a kulluk ve Resul'üne itaat ilminin hangisi olduğunu belirlemek, faydalı ilimleri ayırt edip faydasızlardan korunmak, ahiret ilmi dediği tasavvufta bilgi vermek olmuştur.

İbni Haldun'un tasnif sebepleri dünyayı düzenlemek ve Peygamber'in (sav) mesajını anlamak olmuştur. Taşköprülüzâde 16. yüzyılda ilim tasnifinin sebebini, ilimlerin ismini konusunu, faydasını düşünmeden ilimleri öğrenmenin mümkün olmadığını düşünmesi olarak belirtmiştir.²⁵ Bir diğer sebep de ilimlerin başlangıç ve sonunu tayin olmuş, bazen de ilimlerin sayılarını bilmek için ilimler tasnif edilmiştir.²⁶

İlim tasnifi ile ilgili eser yazan bir diğer kişi 16. yüzyılda yaşayan Nev'i Efendi'dir. Eserinin ismi *Netayicü'l Fünun* (İlimlerin Özü) olup eserinde Allah'ın zatını sıfatlarını ilmi kurallar içerisinde açıklamak için ilim tasnifi yazdığını söylemiştir.²⁷ Nev'i Efendi diğer tasnifler gibi akli-nakli, nazari-ameli veya felsefi-dini tasnif kullanmamış ancak çıkarımında bulunmuştur. Beğenilen tasnifleri ve önemli gördüğü bazı ilimleri hakkında bilgi vermiştir.

18. yüzyılda Saçaklızâde ilimlerin tasnif edilmesi gerektiğini söyleyen bir diğer alimdir. İlimler tasnifinin ilimleri tanıtmak için yapıldığını söyler. *Tertibu'l-Ulûm* kitabında ilimler hakkında faydalı ve zararlı, şer'î ve şer'î olmayan ve eğitim düzeyinde göre ilimler şeklinde ayırım yapmıştır.²⁸

Tarihte bazı önemli ilimler tasnifi eserleri şu şekildedir:

²⁴ Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/1-6.

²⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, "Miftâhu's-Saâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. İlhan Kutluer, 2020, 91.

²⁶ Taşköprülüzâde, *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 1985, 24.

²⁷ Taşköprülüzâde, *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 144.

²⁸ Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 99.

- Aristo ile başlayan ilimler tasnifi geleneği İslam dünyasında da devam etmiş kendi içinde İslami bir kimlik ile de harmanlanmıştır.

- Câbir b. Hayyân b. Abdillâh el-Kûfî'ye (ö. 200/815) ait olduğu düşünülen *Kitâbu'l-Hudûd*, İslâm âleminde ilimler tasnifi alanında yazılan ilk eser sanılmaktadır. Eserin Kindî'ye ait olduğu da tartışmalar arasındadır.

- Muhammed b. Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî'ye (ö. 339/950) ait *İhsâu'l-Ulûm* eserindeki ilimler tasnifi üzerinde durulmaktadır. İslam dünyasında ilk sistematik ilim tasnifi olması yönüyle önemli olan eserdir.

- Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî'ye (ö. 381/992) ait *İ'lâm bi Menâkibi'l-İslâm* eserinde diğer tasniflerden farklı kriterlerle ilimler ayrılmıştır. Felsefî, tasniflerdendir.

- Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm'e (İbnü'n-Nedîm) (ö. 385/995) ait *el-Fihrist* eseri bibliyografik tarzda ele alınmış, başlıklarla ilimlerin ayrıldığı bir eser olup felsefi tasnifle ele alınmıştır.

- Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî'ye (ö. 387/997) ait *Mefâtihu'l-Ulûm* eseri bilimsel kaygı taşımayan ve zamanına ait ilimlere dair teknik terimlere yer veren ansiklopedik bir dini tasnif eserdir.

- İhvân-ı Safâ'ya (ö. IV. /X.) nispet edilen eserler *Resâilü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ* felsefi ilim tasniflerindedir.

- İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) ait *Aksâmi'l-Ulûmi'l-Aklyye* isimli risale ilimler tasnifinde önemli bir eser kabul edilmiştir.

- İbn Hazm'a (ö. 456/1064) ait *Risâletü Merâtibi'l-Ulûm* adlı dini tasnif yapılan eserde dinler ve ırklara göre ilimler tasnif edilir.

- Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) ait *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn, Mekâsıdu'l-Felâsife, Er-Risâletü'l-Ledünniyye, Fâtihatü'l-Ulûm, Mustasfa min İlmi'l-Usul, Cevâhirü'l-Kur'an, Mizânü'l-amel* ilim tasnifi yapılan dini tasnif geleneğine mensup ilimler olup

ilimler tasnifi geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Şer'î-gayrı şer'î, övülen-yerilen, mübah görülen, akli-nakli ve hem akli hem nakli şeklinde çeşitli tasnifler yapmıştır.

- Konevî'ye (ö. 673/1274) ait *Miftâhu'l-gayb ve'l-cem*'ve *Tafsîluhû* eseri dini-tasavvufi ahlak konularında ilimler tasnifi yapılan eserlerindedir.

- İbnü'l-Ekfânî'ye (ö. 749/1348) ait *İrşâdü'l-Kâsîd ilâ Esne'l-Makâsîd* ilim tasnifi yapılan bir eserdir.

- Âmulî'ye (ö. 753/1352) ait *Nefâisü'l-Fünûn fi Arâisi'l-Uyûn* da ilimler tasnifi yapılmıştır.

- İbn Haldun'a (ö. 808/1406) ait *Kitâbü'l-İber*'in, Mukaddime bölümünde ilimler tasnifi yapılmıştır.

- Devvânî'ye (ö. 908/1502) ait *Risâletu Enmuzecu'l-Ulûm* eserinde ilimler tasnifinden bahsedilmiştir.

-Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'ye (ö. 968/1561) ait eserler: *Miftâhu's-Sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûâtu'l-ulûm*. Eser orijinal ve kapsamlı bir ilim tasnifi içermesi ile bilinir. Döneminde ders kitabı olmuştur. *Medînetü'l-Ulûm*, Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin *Mevzûâtu'l-ulûm* eserinin muhtasar halidir. *Es-Sa'âdetü'l-Fâhira fi Siyâdeti'l-Âhira ve Tercüme-i Şekâik-i Nu'mâniyye (Hadâikü's-şekâik)* ilimler tasnifi yapılan diğer eserleridir.

- Şair Nev'î'ye ait (ö. 1007/1599) *Netâyicü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn* 12 ilimden bahseden bir eserdir.

- Saçaklızâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1145/1732) ait *Tertîbü'l-Ulûm* eseri ilimler tasnifine özel yazılmış bir eser olma özelliği taşır.²⁹

Çalışmanın bu kısmında Osmanlı'ya kadar olan süreçte yapılmış bazı önemli ilim tasnifleri aktarılacaktır:

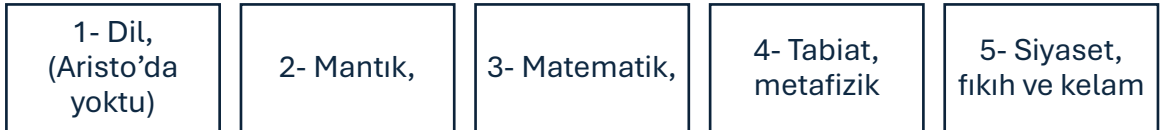
²⁹ Mehmet Bayyığıt vd., "İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (27 Haziran 2019), 65.

1.1.1. Fârâbî

İslam aleminde ilimler tasnifi anlamında ilk özgün ve kapsamlı çalışma Fârâbî'nin (ö. 339/950), *İhsâu'l-Ulûm* adlı eserinde yer alır. Eserde akıl gücü esas alınmış, varlıkla ve eşyanın hakikati ile ilgili bilgiye ulaşmak amaçlanmıştır. Sistematik ve kapsamlı olduğu için sonraki tasnifleri de etkilemiştir. Fârâbî, ilimlerin tasnif amacının ilim öğrenmek isteyenler için ilimlerin konusuna bakarak karar vermelerine yardımcı olmak olduğunu açıklamıştır.

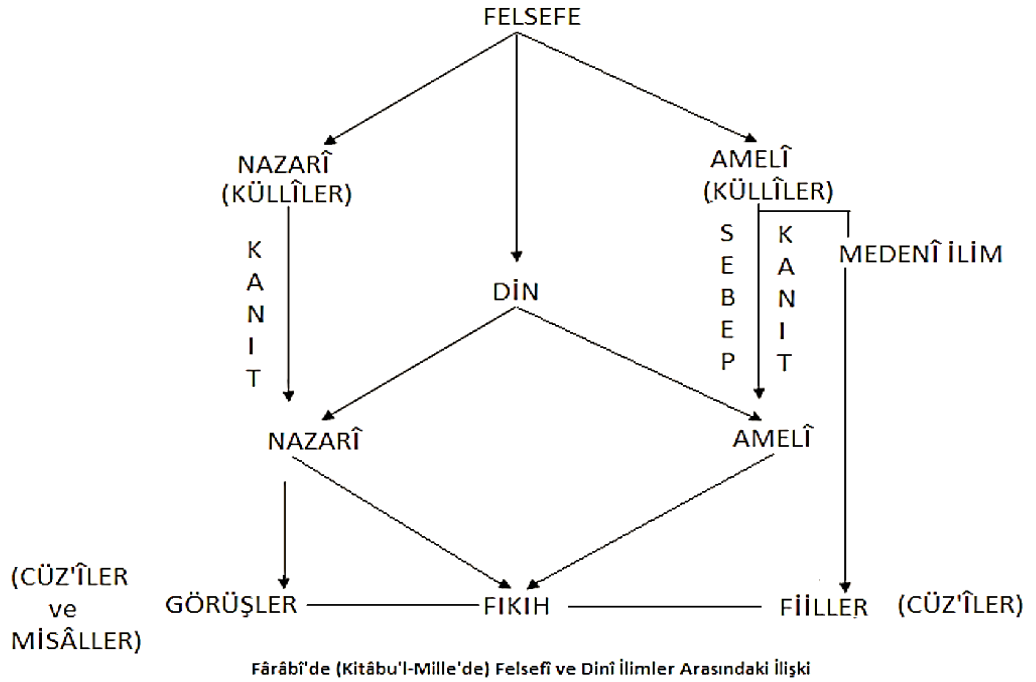
Fârâbî ilimleri genelden özele doğru şu şekilde kategorize etmiştir:³⁰

³⁰ Farabi, *İhsau'l Ulum İlimlerin Sayımı*, 48,49.

Eserlerinde kendi geliştirdiği Aristo geleneği ve kendi döneminin ilim, bölüm ve içerikleri yer alır. Aristo'da bulunan ahlak, ev yönetimi Fârâbî'de yoktur.³¹ Aklî/felsefî ilimler ile dinî ilimler arasında birbirleriyle bağlantılı, bütüncül bir ilişki içinde ilk tasnifi ortaya koyan olması bakımında Fârâbî'nin *İhsâu'l-Ulûm* eseri önemlidir. İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifi, Farabi *İhsâu'l-Ulûm* kitabından ilimlerin tasnif edilme gerekçesinde ilim öğrenmek isteyenlerin hangi ilimleri öğreneceklerini karar vermeleri için faydalı olduğunu belirlemiştir, onuncu yüzyılda ise Farabi'den etkilenen İhvân-ı Safâ Topluluğu ilim öğrenmek isteyenlere yol göstermek için ilim tasnifi yaptıklarını ifade ederler.

9. yy. da yaşayan Kindî aklî ilimlerden felsefe, insanî, ilahî, Resullerin ilmi gibi ifadelerle bahsetse de aralarındaki ilişkiyi kuran kapsamlı çalışma Fârâbî'ye aittir. Fârâbî'nin tasnifinde fıkıh, görüşler ve fiiller olarak ikiye ayrılır. Kelâm da aynı şekilde görüş ve fiil olarak ayrılmıştır.³²

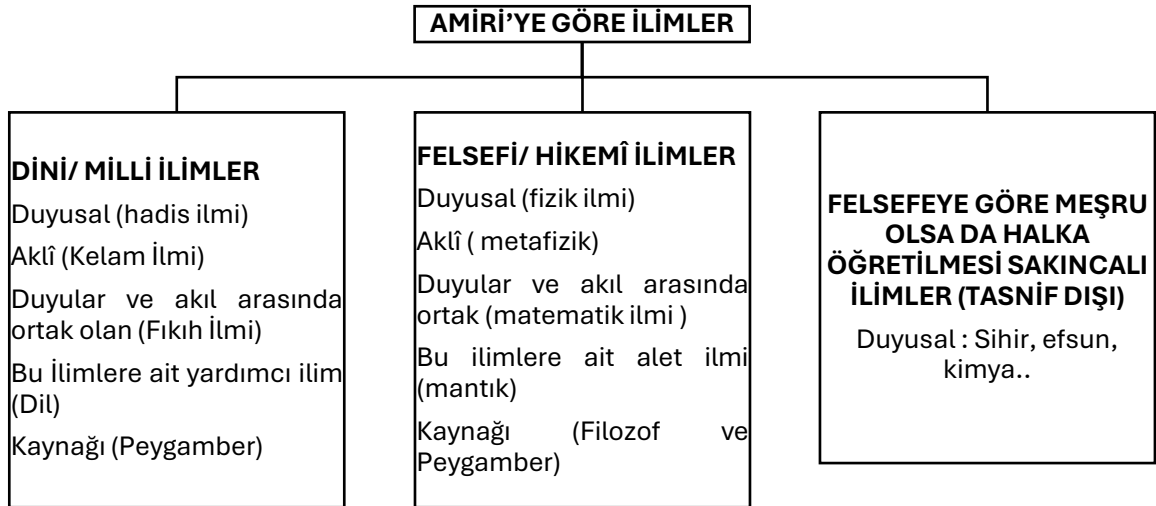
³¹ Hüseyin Adem Tülüce, "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2021), 544.

³² Abdullah. Kahraman vd., "Dinî İlimlerin Meşrûiyet Kaynağı Olarak Felsefe: Fârâbî ve Gazzâlî Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları*, (2014), 57.

Fârâbî diğer eserlerinde farklı tasnifler de yapmıştır. Mesela *Makale Fi Ağraz-i ma Ba'det Tabia* eserinde, ilimler cüz-i veya külli olarak ikiye ayırır. “Fârâbî, felsefî ilimlerin geleneksel tasnifini koruyarak ilimleri teorik ve pratik olarak ikiye ayırmış, metafizik, matematik ve doğa ilimlerini teorik kısma; ahlak, ev idaresi, siyaset, fıkıh ve kelâmı da pratik ilimlere dahil etmiştir.”³³ Fârâbî ‘ye göre amelde ve nazari ilimde dini ilimler ve siyaset ve felsefenin ilkeleridir.³⁴

1.1.2. Âmirî

Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî (ö. 381/992) Nişabur'da doğmuş olup hayatı hakkında çok bilgi yoktur. Maverâünnehir bölgesine mensup olup babası Buhara kadısı olan ünlü bir kişidir. Kendisine de genç yaşta *Nişâburlu filozof* denilmiştir. Zamanında ilmi, kültürel geziler yapıp ilmî, edebî ve felsefî münazaralara katılmıştır. Âmirî, H.4. yy. da Horasan ve Maverâünnehir de yaşayan çok ünlü bir filozof olmasına rağmen Fârâbî ile İbn Sînâ arasında yaşadığı için ölümünden sonra unutulmuştur.³⁵

³³ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 542.

³⁴ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 7.

³⁵ Mahmut Kaya, “Âmirî, Ebü'l-Hasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1991).

Amiri'nin *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslam (İslam'ın Üstünlüğü)* eserinde ilmi görüşlerini incelediğimiz zaman Âmirî'nin akıl-nakil, ilim- amel aralarında birbirini destekler ve çelişmez görüşünde olduğu görülmüştür. Âmirî'de ilimler dini- felsefi olarak ayrılmış olup bunlar da değer ve fayda olarak incelenmiş, dine aykırı olup olmadıkları ayet ve hadislerle teyit edilmeye çalışılmıştır. Âmirî, eserinde “İslâm'ın akıl ile nakil, din ile dünya, ruh ile beden, fert ile toplum ve toplum ile devlet arasında tam bir ahenk kurduğunu, bunun için en son ve en mükemmel din olduğunu ve diğer dinleri nesih ederek onları hükümsüz kıldığını belirtir.”³⁶

Âmirî'nin *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm* eserinde ilimler hikemî ve millî olarak ayrılmıştır. Sonra bu ilimler aklî, duyusal, duyu ve akıl arasında ortak olarak ayrılmıştır. Millî-duyusal hadisçilerin, millî aklî mütekellimlerin, millî- duyusal- aklî fıkıhçıların sanatı olmuştur.³⁷

Dil ilmini alet ilmi, hikemî-duyusal ilmi tabiatçıların ilmi, hikemî-aklî ilmi metafizikçilerin ilmi, hikemî-duyusal-aklî ise matematikçi ilmi sayılmış, mantık ilmi ise alet ilmi olmuştur. Millî ilim erbabına peygamberler denilirken hikemî ilmin erbabı ise filozoflar olmuştur. Buna göre her peygamber filozof olduğu halde her filozof peygamber olmamıştır. Böylece Âmirî'nin millî ilimlerinden kasıtlı din ve dini ilimleri, vahyi üstün gördüğü anlaşılmıştır.³⁸

Âmirî'ye göre en üstün iyilik insanın Rabbine yakınlık kazanması olmuştur. Gerçek ilmin insanın Rabbi karşısındaki görevlerini yerine getirmek için gerçek ilim yol göstermiştir. Böylece dini ilimler insana ebedî mutluluk kazandırabilmiştir. Farabi'den farklı olarak, “dini ilimlerin hakikatin yansımalarının yorumu değil, bizatihi hakikati taşıyan ilimler” olduğunu ifade etmiş, dinin kaynağını ilahî vahiy olarak görmüştür. Âmirî felsefi ilimleri, dini ilimler ile temellendirmiş, dini ilimler gibi sahih burhan ve sarîh akılla temellendirmiştir. Böylece hak din ile arasında zıtlık bulunmadığını ifade etmiştir.³⁹

³⁶ Kaya, “Âmirî, Ebü'l-Hasan”, 3/68-72.

³⁷ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 18-21.

³⁸ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 18-21.

³⁹ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 18-21.

1.1.3. İhvân-ı Safâ

10. yy. da Basra'da çıkan İhvân-ı Safâ topluluğu, felsefî, dini, siyasi, ilmi amaçlarla, içinde bulunduğu Abbasi Devleti'nin dini, siyasî, felsefî çatışmalarından dolayı gizli faaliyetler gösteren organize olmuş bir topluluktur. İlmî, felsefî çalışmalarını kardeşlik birlik- beraberlik içinde yapmışlar ve İslam toplumunu fikri olarak toparlamak istemişlerdir.⁴⁰

Şiilik ve İsmaililik'ten etkilenen bu grubun dini ve felsefî fikirleri *Resâ'ilü İhvânü's-Safâ* adlı bir risalede yer almıştır. Felsefeyi kendilerince batıl bilgilerden temizlemeyi amaçlayan İhvân-ı Safâ bilgiye ulaşmada seçici davranmamış, Kur'an'ın yanı sıra Tevrat ve İncil'den de faydalanmışlar. Tüm mezheplerin görüşlerini de benimsemişlerdir. Kaynakları şu şekildedir:⁴¹

“a) Bilge ve filozoflar tarafından yazılmış matematik ve fiziğe dair kitaplar;

b) Tevrat, İncil ve Kur'an gibi kutsal kitaplar ve peygamberlere melekler aracılığıyla indirilen sahîfeler;

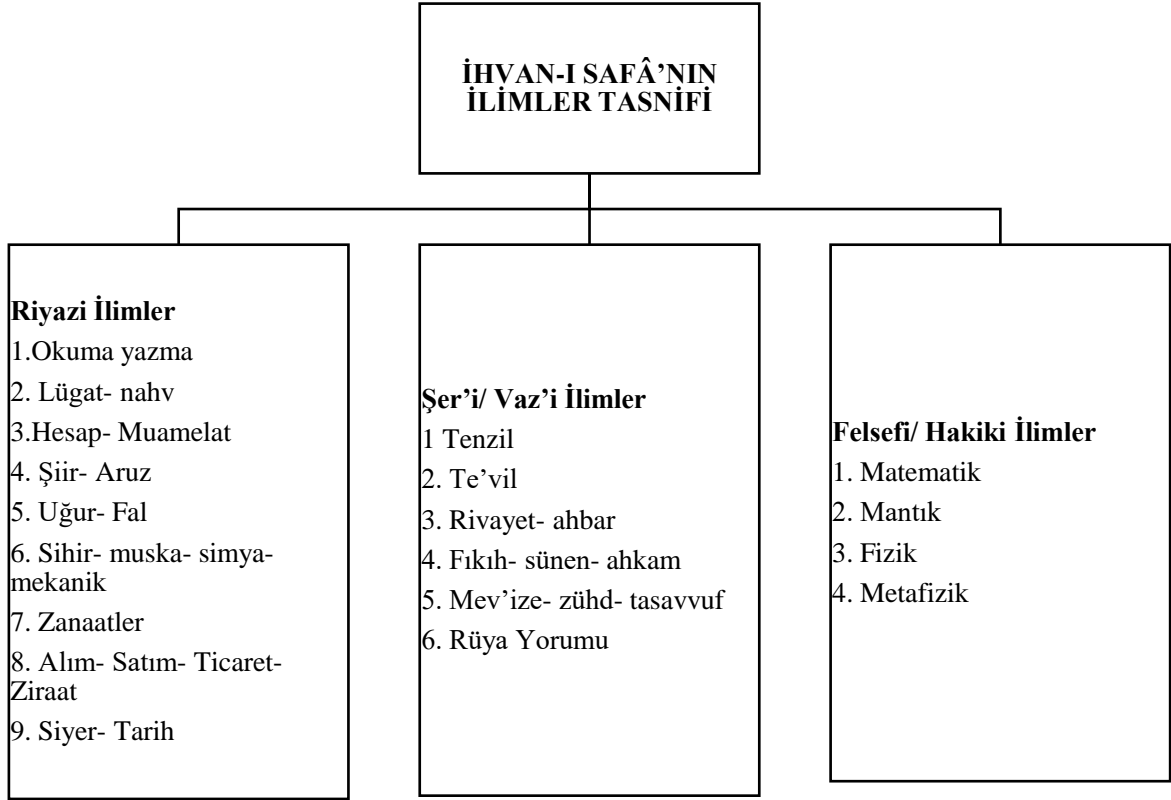
c) Yıldızların hareketleri, burçların kısımları ve mevcut varlıkların şekilleriyle maden, bitki ve hayvanlardan bahseden astronomi, jeoloji ve botaniğe dair eserler;

d) Temiz ve saf insanlara Allah'ın ilham yoluyla bildirdiği ilâhî kitaplar.”

İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifi ise şu şekildedir:

⁴⁰ Uysal, “İhvân-ı Safâ”, 22/1-6.

⁴¹ Uysal, “İhvân-ı Safâ”, 22/1-6.

Pratik (Riyazî): Dünya hayatı, geçim, okuma yazma, lügat, hesap, şiir, aruz, zanaatlar, ticaret, siyer, tarih⁴²

Dinî (şerî-vaz'î): Nefisleri tedavi ve ahireti kazanma amacı gütmüştür. "Tenzil, te'vil, rivayet-ahbâr, fıkıh-sünen-ahkâm, mevize-zühd-tasavvuf, rüya yorumu" bu ilimlerdenidir.⁴³

Felsefi-hakiki ilimler: matematik, mantık, fizik (doğa bilimleri) ve amaç metafizik zirveye ulaşma⁴⁴ şeklinde ele alınmıştır. Metafizik de "Tanrı bilgisi, ruhani varlıkların bilgisi, küllî nefis ilmi, siyaset, ahiret ilmi" şeklinde ayrılır.⁴⁵

İhvân-ı Safâ için metafiziğin amacı burhan yoluyla Tanrı'yı bilmek olsa da bu yol Tanrı'nın eserleri hakkında bilgi verse de varlığını kavramaya yeterli olmamıştır. Peygamber vahiyle Tanrı'ya bağlı olan cüz'î nefisten bilgi almış ancak filozoflarda

⁴² Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 21-23.

⁴³ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 21-23.

⁴⁴ Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014), 440.

⁴⁵ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 21.

cüz'î nefisten bilgiye burhan yoluyla ulaşmıştır.⁴⁶ İhvân-ı Safâ bu görüşüyle felsefi nitelikli, tasavvuftan bahseden tasnifler kategorisinde yer almaktadır. Bu görüşüyle de fikri açıkça benimsemiştir.

“Felsefi ilimler ve dînî nebevi ilimlerin her ikisi de elde edilmek istenen maksat -ki bu asıldır- üzerinde ittifak eden ve (sadece) teferruatta farklılaşan ilahi niteliktedir. Şöyle ki: felsefi ilimlerin nihai amacı, söylendiği gibi, insanın gücü ölçüsünde Allah'a benzeme çabasıdır. Bunun esası ise dört niteliklidir: Birincisi varlıkların hakikatinin kesin bilgisidir, ikincisi doğru görüşlere inanmak (itikat)tır, üçüncüsü güzel ahlak ile ahlaklanmak ve iyi karakterler edinmektir dördüncüsü ise temiz ameller ve güzel fiillerdir.”⁴⁷

1.1.4. İbn Sîna

10. yy. da Buhara yakınlarında doğan İbn-i Sina, hakkında en fazla bilgi olan İslam filozoflarından olup bilim ve felsefe alanındaki konumu nedeniyle orta çağ düşünürleri tarafından *eş-Şeyhü'r-Reîs* unvanıyla, Batıda da *Avicenna* olarak bilinmiştir. Kur'an, dil, edebiyat, fıkıh, dini ilimler, matematik, geometri, felsefe, tıp ilimlerinde yoğunlaşmıştır. Kendisinden sonra gelen Gâzzali'yi etkilemiş ve onun tarafından eleştirilmiştir.⁴⁸

İbn Sînâ, ilimleri *Risâle fî-aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye ve Mantıku'l-meşrikiyyîn* eserleri ile tasnif etmiştir.

Risâle fî-aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye eserinde yazar ilimleri:

1. Nazari (teorik) Felsefe: İnsanın iradesine bağlı olmayan varlık hakkındaki bilgi olup amaç gerçeğe ulaşmak olmuştur.

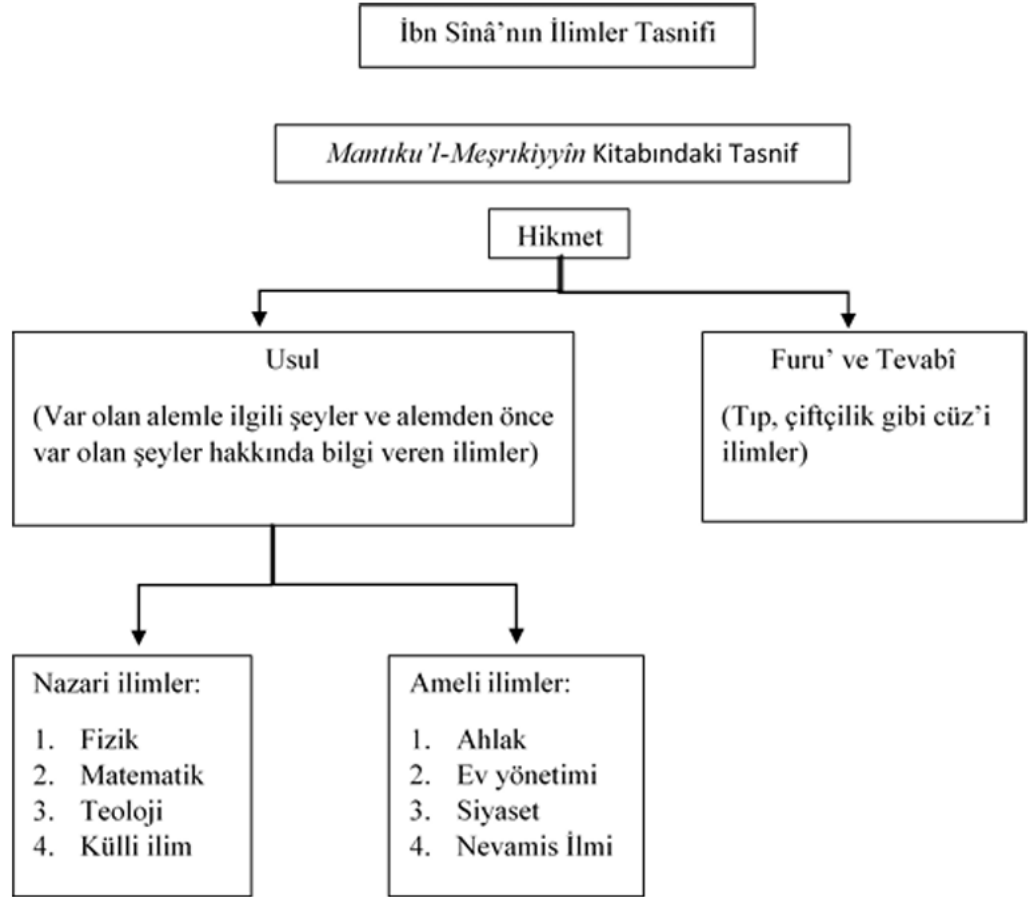
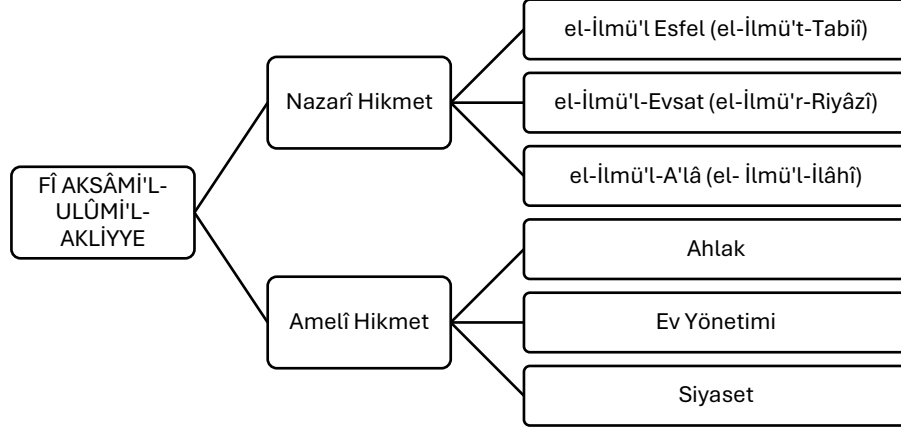
En üstte ilmi ilahi, ortada riyazî, aşağıda ilmi tabii şeklinde bir sıralama bulunur.

⁴⁶ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 21-23.

⁴⁷ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 24.

⁴⁸ Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1999), 20/319-322.

2. Ameli (pratik) Felsefe: İnsanın davranışlarıyla ulaşılan bilgi olup amaç hayra ulaşmaktır. Bu alanda insanın kendisi, evi, toplum içindeki hâli gözetilmiştir.⁴⁹

⁴⁹ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 26.

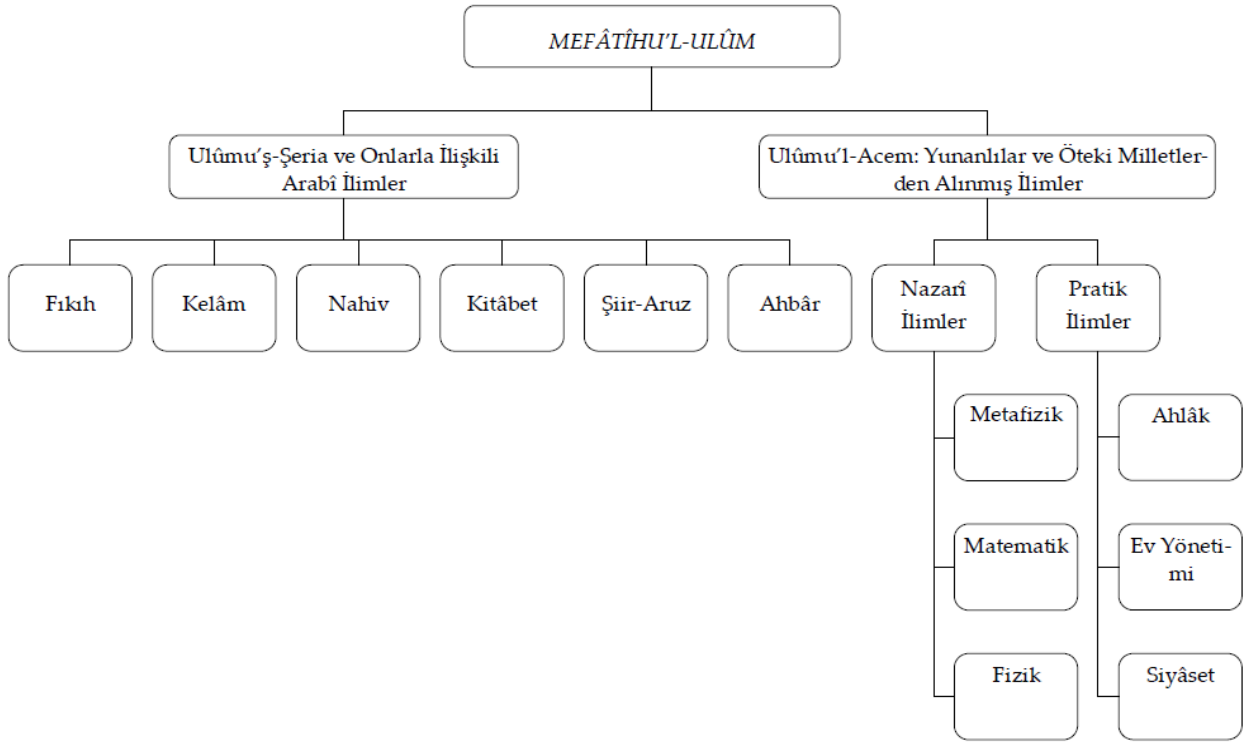
Mantıku'l-meşrikiyyîn isimli kitabında hikmet ilmi; usûl, furû, tevabi ye ayılır ve eserde usûl ilimleri üzerinde durulur.⁵⁰ Eserlerinde felsefî tasnif yapan İbn Sîna'nın dini ilimler konusunda detaylı olmadığı görülmüştür.

1.1.5. Harizmî

Hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olunmadığı için dini tasnif yapsa da dini ilimlerle ilgilenip ilgilenmediği bilinmemektedir. Ulumu'l-Acem ilimlerinde matematik, fizik, ahlak gibi ilimlere yer vermesinin bu ilimlerin tercüme yoluyla elde edilme nedeniyle olduğu düşünülmektedir.

Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Hârizmî, ilimler tasnifi yaptığı eseri *Mefâtihu'l-ulûm*'da şer'î ilimler ve onlarla alakalı ilimler-diğer milletlerden alınmış ilimler şeklinde ikili bir tasnif yapmış ve şer'î ilimlere göre tasnif yapması ile dini tasnifler arasına girmiştir.⁵¹

Eserde ilimler ikiye ayrılır:

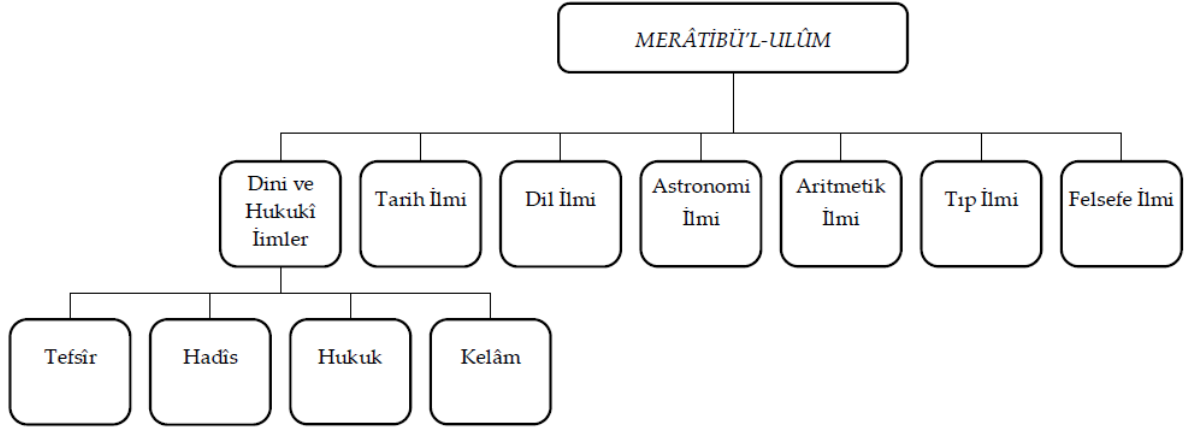

⁵⁰ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 24.

⁵¹ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 39.

1- Ulûmu’ş-Şeria ve Onlarla İlişkili Arabî İlimler: Bu ilimler fıkıh, kelâm, nahiv kitabet, aruz, ahbâr ilimleri olmuştur.

2- Ulûmü’l-Acem: Yunanlılar ve Öteki Milletlerden Alınmış İlimler

1.1.6. İbn Hazm

İbn Hazm (ö.456/1064), *Merâtibü'l-Ulûm* adlı risâlesinde ilimler tasnifi yapmış, Zâhirî Fıkıh Ekolü'nün kurucusu sayılmış, tarih, fıkıh, edebiyat, felsefe alanlarında eserler vermiştir.⁵²

İlimlerin her millet, zaman ve mekânda yediye ayrıldığını ifade eden İbn Hazm bu ilimleri şöyle sıralar: Her milletin ilimlerinde dini, tarihi, dili ayrı; astronomi, aritmetik, tıp ve felsefe ilimlerinde ortaktır demiştir.⁵³

İbn Hazm a göre dînî ilimler ancak diğer ilimlerle öğrenilebileceği için aklî ilimleri öğrenmek de farz-ı kifayedir. Aynı zamanda dînî ilimlerden sadece birine yoğunlaşmanın da doğru olmadığını düşünmüştür.⁵⁴ Dini ilimlerde tasnifte ahlak konusu üzerinde durulmadığı görülür.

⁵² Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 251.

⁵³ Adem Yiğit, *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı* (İstanbul: Sosyal Bilimler, 2018), 18.

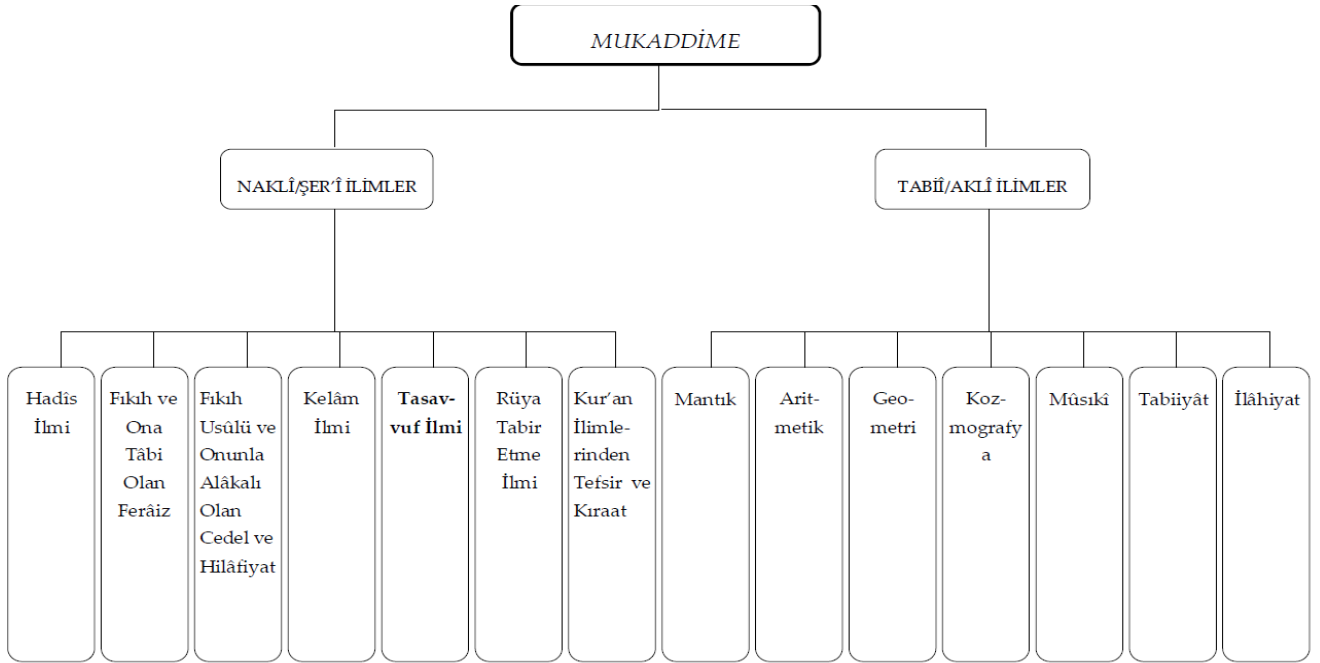
⁵⁴ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzade'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 42.

1.1.7. İbn Haldun

İbn Haldun *Mukaddime* adlı eserinde ilim tasnifleri yapmıştır. Şehirdeki insanların öğrendiği ve birbirlerine aktardığı ilimleri iki çeşit olarak gösterir. İlki tabii (natürel, aklı), diğer ilim ise nakli ilimdir. Tabii ilim olan kısmı hikemi-felsefi ilimler, nakli olan kısmı ise nakli-vaz'i ilimlerden kabul edilmiş ve dini hükümler de bu kısımdadır.⁵⁵

1.1.8. Fahreddin Râzî

12. yy. da Selçuklu'da doğan birçok belde gezmiş, siyasi kimliğe de sahip olan,

çağının en büyük düşünürlerinden kabul edilen, kelam, fıkıh usulü, tefsir, felsefe, mantık, astronomi, tıp gibi ilimleri öğrenip eserler veren bir alim olup *allame* olarak anılmıştır. Gazzali'den etkilenmiş olan Fahreddin Râzî, onun etkisiyle tasavvufa meyletmiştir.⁵⁶

Fahreddin Râzî'ye ait *Câmiu'l-ulûm*, *Hadâiku'l-envâr* ve *hakâiku'l-esrâr* eserleri ilim tasnifi yapılan Farsça eserlerdendir. *El-Metâlibu'l-aliyye min-el-ilmî'l-*

⁵⁵ İbni Haldun - Süleyman Uludağ, *Mukaddime* (Dergah Yayınları, 2007), 1/56,57.

⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 12/89-95.

ilâhî eserinde kutsi bilgiye götüren iki yol olduğunu, ilkinin nazar- istidlalle ilgilenen filozofların yolu olduğunu, ikinci yolun ise riyazet ve mücahede ile ilgilenenlerin yolu olduğunu belirtmiştir. Riyazetle ilgilenenlerin yolu kuvvetli ve kesin bir yol olup, kişi sadece Allah ile meşgul olduğu safiyane bir kalple, ruh ve beden diliyle Allah'ı anarsa kalbine nur ve güç gelir böylece ilahi sırlar nefsin nuruna tecelli eder, fikrinde olmuştur.

Fahreddin Râzî'nin Gazzâlî'den etkilendiği düşünülse de Gazzâlî'den farkı filozof yolu olan nazar- istidlalin de riyazet-mücahede gibi metafizik bilgiye ulaştırıcı bir metot olması dikkat çekmiştir.⁵⁷

Dini tasnif geleneği mensuplarına örnekler Harizmî, İbn Hazm, Gazzâlî, İbn Haldun, Taşköprülüzâde, Fahreddin Râzî ve Seyyid Şerif Cürcânî olup dini tasnif yapımlarına rağmen hepsinin ahlak, tasavvuf gibi konulardan bahsetmediğini görürüz.

⁵⁷ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 10.

2. Gazzâlî'nin İlim Tasnifleri

450 (1058) yılı İran Horasan bölgesindeki Tus'da dünyaya gelmiştir. Hücetülislâm, Zeynüddin lakapları bulunan Gazzâlî'nin ilk eğitimlerini babasının yanında aldığı düşünülmektedir. Daha sonra Cürcan'a, oradan sonra da Nişabur'a felsefi bir düşünceye sahip olan hocası Cüveynî'ye gittiği bilinmektedir. Ayrıca burada tasavvufi kimliğine katkı sağlayan Fârmedî'den eğitim almıştır. Daha sonra Nizamülmülk'e giden Gazzali, burada entelektüel çevreye girmiş, Bağdat Nizamiye medreselerine müderris olmuştur. Hayatından *el-Munkız* eserinde bahseden Gazzali'nin, felsefe, dini ilimler, tasavvuf ilimlerinde detaylı çalışmalar yaptığı bilinmektedir.⁵⁸

H.11. yy. öncesinde Gazzâlî kadar sistemli olmasa da farklı ilimler tasnifleri mevcuttu. Filozoflardan Farabi, Amiri, İhvan-ı Safa, İbni Sina gibi isimlerin felsefi tasniflerinin yanı sıra, din alimlerinden de Harizmi, İbni Hazm gibi şahsiyetlerin ilim tasnifleri olmuştu. İlim tasnifleri daha çok filozofların oluşturduğu ve din alimlerinin ele aldığı vahyi tasnif olarak iki kısımdı. Mesela ilk tasnif sahibi olan Farabi dini ilimleri, ameli felsefi ilimler içinde ele alırdı. Türker'e göre Gazzâlî'nin *İhyâ'sı* Farabi'nin mukabili derecesinde teorik derinlik ve etkileyiciliğe sahiptir. Burada Gazzâlî şer'i ve gayri şer'i ayrımı yapar ve şer'i ilimleri övülen ilimler sınıfına dahil eder.⁵⁹ Yiğit'e göre ise Gazzâlî ve Fahreddin Râzî'yle birlikte İslam düşüncesinde dönüm noktası olmuş ve nakli ilimler artık merkeze alınmıştır.⁶⁰

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ilimler tasnifine etkisi önceki tasniflerde başlatılan zahir- batın ilim ayrımına yeni bir boyut kazandırarak bunun şeriat ile tasavvuf bağlantısını kurmuş olmasıdır. Bu bakımdan Gazzâlî, tasavvufa şer'î ilimler arasında bir meşruiyet kazandırmanın yanı sıra dinî ilimleri inşa etme noktasında tasavvufu bir köprü görür. Bu sisteme göre tasavvuf diğer ilimleri kapsayan bir konumdur. Gazzâlî tasavvufun meşruiyeti yolunda attığı adımda onu bilgi kaynakları arasında göstermiş ve ilimlerdeki bilgi kaynağı olan akıl ve naklin yanında kalp yani keşf ve sezginin de bilgi kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Böylece Gazzâlî sonrası tasavvufun daha çok

⁵⁸ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1996, 13/489-491.

⁵⁹ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 548.

⁶⁰ Yiğit, *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefi İlimler Algısı*, V.

ilgi görmesi ve kaynaklarda ilim tasniflerinde yer verilmesi söz konusu olmuştur. “Büyük Selçuklular dönemini genel olarak değerlendirdiğimizde, bu dönem, Ehl-i Sünnet doktrininin sistematik bir yapıya kavuştuğu ve Gazzâlî tarafından tasavvufla terkinin gerçekleştirildiği bir devir niteliğindedir.”⁶¹ Ayrıca Gazzâlî’nin tasniflerinde şer’î- gayri şer’î tasnif, övülen, yerilen, mübah ilimler, akli- nakli- hem akli hem nakli ilimler şeklinde bir tasnif ağı söz konusu olmuştur.

Gazzâlî, *İhyâ, el-Mustasfâ, er-Risâletü’l-Ledünniyye* vb. ilim tasnifi yaptığı eserlerinde ilimlerin derecesinden bahsetmiştir. Eserlerinde ilimler hakkında pek çok sınıflandırma ile bilgi vermiş, onları yarar derecesine, değerlerine dolayısıyla önemine göre de tasnif etmiştir.

Gazzâlî, tasnif yaptığı eseri *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn* de önce ilimleri şer’î veya şer’î olmayan şeklinde ayırmış sonra onları da kendi içinde bazen birkaç defa olarak ayırmıştır. Bu bakımdan en ayrıntılı tasniflerden diyebiliriz. Gazzâlî aynı zamanda ilimleri ahiret açısından önemine göre *mükâşefe, muâmele* olarak da ayırarak mükâşefe ilmîni bâtın yani sıddık kişilerin ilgilendiği, “tasfiye edilmiş kalbe tecelli eden bir nur” olarak tanımlamıştır.⁶²

Gazzâlî’nin bir diğer tasnif yaptığı eseri olan *el-Mustasfâ* eserinde, iki tasnif bulunur. İlkinde akli/ nakli/ hem akli hem nakli tasnif vardır. Diğer bir tasnif ise Fıkıh Usûlü’nden bahsedip diğer ilimler arasındaki konumunu tespit etmek amacıyla yazılmıştır, akli /nakli ilim ayrımı söz konusu olup nakli ilimler başlığında batın ilimlere yer ver.⁶³

Gazzâlî’nin ayrıca ele aldığı *Ledünnî İlim Risâlesi* ile ilimlerin mertebesi ve ledünnî ilmin doğruluğundan bahsetmiştir. Burada da *şer’î- akli* ayrımı yapar ve buna sûfîlerin ilmîni de eklemiştir.⁶⁴

⁶¹ Hatice Toksöz, “Osmanlı’nın Klasik Döneminde Felsefe ve Değeri”, *Değerler Eğitimi Dergisi* (2007), 127.

⁶² İmam Ebu Hâmid Muhammed el-Gazali, *İhyâu Ulûmid’-d- Din Tercümesi*, çev. Serdaroğlu Ahmed (Bedir Yayınevi, 1924), 1/47-49.

⁶³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ, el-Matbaatü’l-Emîriyye* (Mısır, 1322), 1/3,4.

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ, el-Matbaatü’l-Emîriyye*, 1/3,4.

Gazzâlî'nin İslam kültür mirasına pek çok katkısı olmuştur. Aktaş'a göre kendinden öncekileri yorumlama ve sistemli şekilde sonrasına aktarması gibi nedenlerle oldukça etkileyici bir alim olmuştur.⁶⁵ Kendisinden önce yapılan dini ve felsefi tasnifleri kendi engin süzgecinden geçirmiş ve dini alimlerinin yaptığı vahiy temelli tasniflerden birini yapmıştır.

Eflatun'da erdem, reziletin zıttıdır şeklinde yer bulur. Palton ve Aristo erdem için ifrat ve tefritin ortası derler. Gazzâlî'de ise erdem ve reziletin esası üç kuvvet vardır ki bunlar bilgi, öfke ve şehvettir. Bu kuvvetler hikmet, cesaret ve iffet erdemlerine kaynaklık eder, ortaya adalet erdemi de çıkar. Adalet ise Gazzâlî'de itidal demektir.⁶⁶

“Farabi, matematik ve tabii ilimleri muhtevi felsefe bilim çalışmalarına dair yoğun etkinliklerin başlamasına dair yoğun etkinliklerin başlamasına tanık olan önemli bir dönem temsilcisiydi. Gazzâlî ise ondan iki asır sonra felsefe- kelim arası entelektüel gerilim, Sünni- Şii arası dini- siyasi gerilim, zahiri fıkıhçılarla batını sufiler arasındaki manevi gerilim olarak belirginleşen zaman diliminde yaşadı. Bu gerilimlerin çözüme kavuşturulmasında mühim rol oynadı.”⁶⁷

Gazzâlî tasniflerinde hem felsefenin inceliklerine vakıf olmuş, onu bir ilim kabul edip tasniflerinin arasına koymuş, hem de dini tasnif geleneğinde büyük bir düzeni sağlayarak gerekçeleriyle birlikte vahiy temelli bir tasnif de yapmış ve bunlar arasında bir üstünlük hiyerarşisi de kurmuştur. Gazzâlî'nin ilim tasnifleri bazı eserlerinde farklılıklar göstermiştir. Gazzâlî'nin ilim tasnifi yaptığı eserleri bu şekildedir:

İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn: Gazzâlî'nin en bilinen eseridir. Şam'da telif edilmeye başlanmıştır. H 489 yıllarında yazılmıştır

el-Münkız Mine'd-Dalâl: Gazzâlî'nin kariyerinin zirvesinde bir alim iken hakikata ulaşma konusunda geçirdiği buhram sonucu çeşitli yolculuklar ve nefis mücahadesi neticesinde kaleme aldığı eserini 50 yaşında 500 yıllarında Nişabur'da yazmıştır. Eserinde bu yolculuğundan ve ulaştığı neticeden bahseder.İlimleri tasnif

⁶⁵ Şule Aktaş, *İbn Teymiyye ve Gazzali'de Kelam İlminin Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 15.

⁶⁶ Mahmut Kurtaran, *Farabi'nin Ahlak Felsefesi* (Ankara, 2011), 57.

⁶⁷ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*.

ettiği eserinde filozof ve kelamcıların hakikat yolculuğunu eleştirirken tasvufi hakikat yolculuğunun doğruluğundan bahsederek över ve ilimler tasnifinde onu üst noktalara yerleştirir.

Cevâhiru'l-Kur'ân: Allah'ın zat ve sıfatlarından Kur'an'dan delillerle bahseden Gazzâlî, bu eserinde ilimleri sedef ve inci ye ayırarak ilginç bir tasnif yapmıştır. Eseri ömrünün sonlarında yazmıştır.

el-Mustasfâ: Eserde fıkıh usulü konuları daha önceki iki eserin daha özet hali şeklinde yazılmıştır. 503'te yazılmıştır

Kelabazi, Kuşeyri, Ebu Talib, Hücviri gibi dini bakış açılı şahsiyetlerin fikirlerini Gazzâlî birleştirmiş ve bir sistematiğe oturtmuştur. Tasavvufu hak ettiği ilmi konuma yerleştirmiştir. Gökbulut'a göre Gazzâlî'nin sisteminde tasavvuf bir şemsiye gibi birleştirici etkiye sahiptir. Akıl ve naklin yansira keşif ve sezginin de ilmi bilgilerden sayılması gerektiğini savunmuş, böylece kendinde sonra tasavvuf daha çok kabul görür olmuş ve ilgisini hiç kaybetmemiştir. Eserlerinde ilimleri derece, kaynak, faydalı oluşu, değeri, amacı gibi kriterlerle tasnif etmesiyle bilinir.⁶⁸

2.1. *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn* Adlı Eserdeki Tasnif

Gazzâlî, eserinin mukaddimesinde yazılış amacı olarak; Kur'an'daki fıkıh, hikmet, ilim, ziya gibi isimlerle adlandırılan Selef-i Sâlihîn'in yani ilk İslam büyüklerinin takip ettiği ahiret yolunun unutulması sebebiyle dini yaşama noktasında tehlike oluşması, bu nedenle de ilk imamların yolunu hatırlatmak, İslam büyükleri ve Peygamberimiz nezdinde de faydalı ilimleri anlatmak olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

İsmi ve önsözündeki açıklamalar neticesinde Gazzâlî'nin eseri Müslümanları ıslah için ele aldığı anlaşılmaktadır. Alimlerin şeytanın aldatmasına kapılan şekilciler olduğu, ilmin yozlaştığı ve siyasetçilerin amacına göre fetvalar verilerek halkın yanıltıldığı belirtilmiştir. Böylece unutulan gerçek ilmin ve Selef-i Sâlihîn'in yolunun hatırlatılması amacıyla eserin yazıldığı belirtilmiştir.⁷⁰ Eser dört ciltten oluşup her ciltte kitap başlığıyla 10 konu işlenmiştir. İlk ciltte ibadat başlığında "ilim, akaid, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, Kur'an tilâveti, zikir ve dua, virdler ve gecelerin

⁶⁸ Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 261.

⁶⁹ el-Gazali, *İhyâu Ulûmid'd- Din Tercümesi*, 1/4.

⁷⁰ el-Gazali, *İhyâu Ulûmid'd- Din Tercümesi*, 1/4.

ihyası” bulunur.⁷¹ İbadetlerin zahiri boyutunun yanı sıra kalbin amellerine de yer vermesiyle Gazzâlî’nin tasnifi önemli bir farklılık içermektedir. İkinci ciltte İslami temelde aile, devlet, toplum üzerinde durulmuş, Üçüncü ciltte ise mühlikat başlığıyla manevi, ahlâkî boyut, nefis terbiyesi konuları yer almıştır. Sonuncu ciltte ise sanat felsefesi, güzellik ahenk gibi konuları işlemiştir. Eserinde tasavvufî konulardan sıkça bahseden Gazzâlî, züht, takva sahibi alimler ve ilk dönem sufilerinin görüşlerine de yer vermiştir. İlimler tasnifi yapılan ve bu tasniflerin kendisinden sonraki alimleri de etkilediği eserde ilimler üç farklı şekilde tasnif edilmektedir.

Birinci Tasnif:

1. Farz-ı ayn ilimler. 2. Farz-ı kifaye ilimler.

İkinci Tasnif:

1. Dinî/şer’î ilimler.

Övülen ilimler, usûl: (Kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve asar-ı sahabe ilimleri), Furu: (Mükaşefe, muamele ilimleri (ahiretle ilgili); fıkıh ilmi (dünyevî işlerle ilgili).

Hazırlayıcı ilimler: (Lügat ve nahiv vb. ilimler), Tamamlayıcı ilimler: (Kıraat, tefsir, hadis usulü ve fıkıh usulü ilimleri), Yerilen ilimler, Kelâm, Fıkıh.

2. Dinî/şer’î olmayan ilimler.

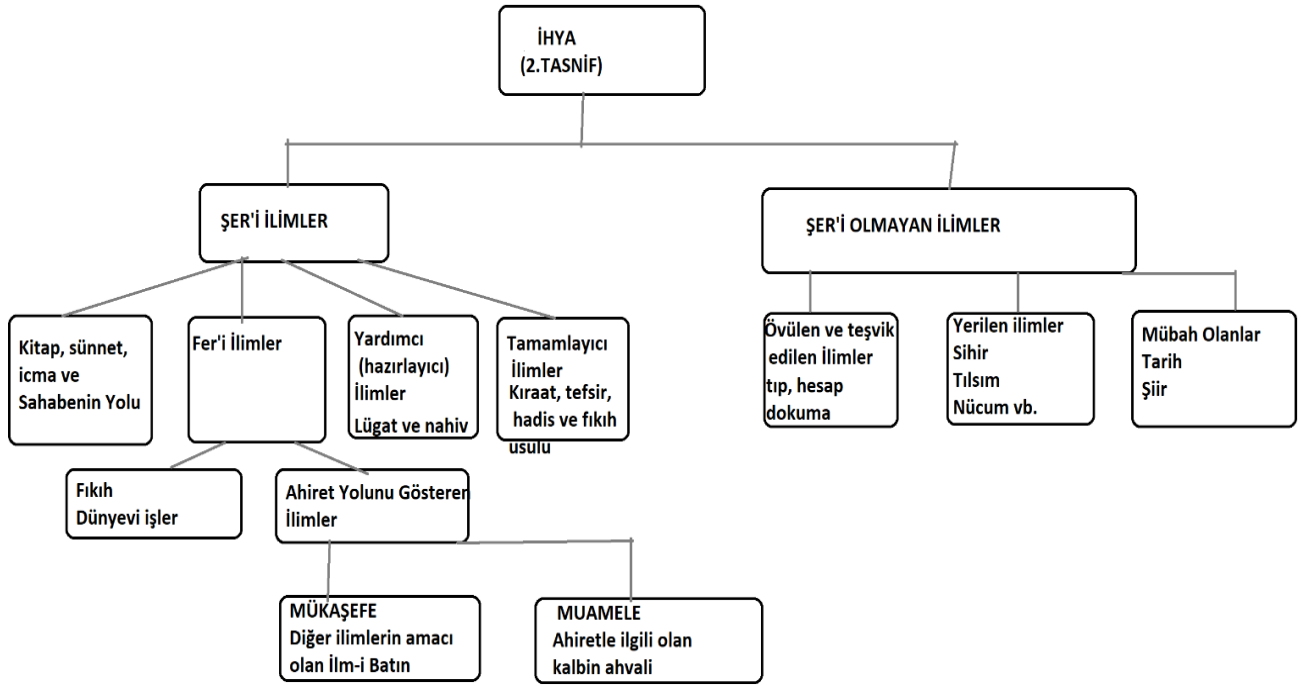
Övülen ilimler: Tıp, hesap, rençberlik, dokumacılık, siyaset vb. ilimler, yerilen ilimler: Sihir, tılsım ve yıldız ilimleri (nücûm) gibi ilimler, mübah görülen ilimler: tarih ve şiir gibi ilimler.

Üçüncü Tasnif:

1. Övülen ilimler.
2. Yerilen ilimler.
3. Mübah görülen ilimler.⁷²

⁷¹ Mustafa Çağrı, “İhyâ-ü Ulûmi’ d-Dîn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000).

⁷² Nusret Taş, “İlimler Tasnifi Bağlamında İhvan-ı Safa ile Gazzâlî’nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma”, *sbedergi.com*, (2021), 76.

Gazzâlî *İhyâ*'da ilimleri insanlara vacip, farz-ı ayn (her insana), farz-ı kifaye (bazı insanların bilmesiyle mesuliyet kalkar) olan dini ilimler ve akli ilimler gibi kategorilere ayırarak ele almıştır. Akli ilimler ise tıp, çiftçilik, terzilik olarak farzı kifaye, hipnoz göz boyama gibi yerilen, tarih ve şiir gibi övülen ilimler olarak ayırmıştır.

Gayr-ı şer'i: İşitme, tecrübe, akıl vb. yolla öğrenilen; övülen (dünya düzeninde gerekli), yerilen (sihir vb.), mübah ilimler.

Şer'i ilim: Peygamberlerden öğrenilir, dinen çoğu övülür. Ancak yerilen ilimler de vardır.

Övülenleri; hazırlayıcı, tamamlayıcı, fûru, usul ilimlerdir.

Usul: sünnet, kitap, icmâ ve sahabe ahvalidir. Fûru ise bahsedilen asılların lafzıyla değil, akılla anlaşılan ilimlerdir. Fûru ikiye ayrılır; Dünya işleri düzenlemesiyle alakalı ilimler (uğraşanlara fakih denir), ahiret işlerinin tanzimiyle ilgili ilimler yani kalbin iyi kötü veya Allah'ın sevip sevmediği hallerini bildirmişlerdir.

Hazırlayıcı (mukaddimat) ilimler, ilimleri elde etmeye alettirler, lügat nahiv bunlara örnektir. Dini ilim olmayıp Kuran, hadis in dillerini anlamak için gereklidir. Bu üç ilmi tamamlayıcı ilimler ise Kur'an'la ilgili ve hadisle ilgilidir.

Kur'an'la ilgili tamamlayıcı ilimler: okunuş için olan kıraat ve mahreç, Kur'an'ın manasıyla ilgili olan tefsir, Kuran ahkamıyla ilgili olan usul-ü fıkıh ilimleri; nasih (eskiyi kaldıran yeni hüküm), mensuh (kaldırılan hüküm), amm (çok manalı), has (tek, özel manalı), nass (konuşulan dilde açıkça manalı), zahir (düşünmeden bilinen) dir.

Hadis ve haber ile ilgili olanlar ise hadis alimlerini, sahabenin isim- sıfatını, ravileri bildirir. Bu ilimler övülen (Mahmud) ve öğrenilmesi herkese farz ilimlerdir.

Gazzâlî fûru ilimden ve dünyalık işlerin tanzimiyle uğraşan fakihin ilmi olan fıkıh ilmini, farz ilimlerin arasında sayma nedenini şöyle açıklar. "Eğer insan dünyadan dürüst bir şekilde faydalansa, dedikodu ve husumetler ortadan kalmış ve kendiliğinden fıkıh ilmi de düşerdi. Lâkin dünyaya tama' ile sarılmaları, düşmanlığı doğurduğundan onları idare edecek hükümete ihtiyaç hâsıl oldu."⁷³ der ve fakihi de bu işlerle sorumlu kişi olarak ifade eder. Fıkıh hem dünya hem de ahiret ile alâkalı bir ilimdir. Daha sonra Gazzâlî, fikhın neden dünyevi ve neden ahiretle ilgili olduğunu uzun uzun açıklamıştır.

Gazzâlî ahiret yolunu gösteren ilimleri *İhyâ'*da ikiye ayırmıştır. Bunlar mükâşefe ve muameledir. Mükâşefe ilminin diğer adı "ilmi batın"dır. Bu ilim diğer ilimlerin amacıdır. Sıddık ve mukarreblerin ilmi olan bu ilim, insan kötü huylarından kurtulduğunda kalbe tecelli eden nurdur. Kalp böylece mücmel ve kapalı olan birçok şey görür, ufku açılır, Allah'ın zat, sıfat, fiilleri hakkında hakiki marifet sahibi olmuşlardır. Gazzâlî insanın böylece nübüvvet, peygamberlik, vahiy, melek, şeytan, şeytanın kalbe hücumu, meleğin ilhamı, cennet cehennem gibi şeyleri bildiğini ifade etmiştir.

Muamele ilmine gelince, bu ilim kalbin ahvalini bildirir. Kalbin övülen (mahmud) halleri; sabır, şükür, havf, reca, rıza, zühd, takva, kanaat, cömertlik iken, mezmum (yerilen) hâlleri ise fakirlikten korkmak, kaderine küsmek, hainlik, hased, kin, kibir, riya, cimrilik, kendini beğenmek, gösteriş gibi hallerdir.

Gazzâlî'ye göre bu kötü huyların sınırını ve mahiyetlerini bilmek, sebeplerini, alametlerini ve tedavisini bilmek ahiret ilmidir ve ahiret ulemasına göre bunları bilmek her mükellefe ahiret için farz-ı ayn iken fakihlerin farz-ı ayn dedikleri ise dünya için gerekli olan meselelerdedir.⁷⁴

⁷³ el-Gazali, *İhyâu Ulûmid'd- Din Tercümesi*, 1/51.

⁷⁴ el-Gazali, *İhyâu Ulûmid'd- Din Tercümesi*, 1/60.

Şer’i ilimlerde fûru ilmin dünya ile ilgili olan kısmıyla fakih ilgilenir. Ahireti tanzimle ilgilenen ilimler (tasavvuf) mûkâşefe ve muamele olarak ikiye ayrılır. Mûkâşefe kalbi Allah’ın sıfatlarını yansıtmaya engel her şeyden temizlemektir böylece temiz kalbe Allah’ın nuru tecelli eder, gayb açılır. Bu ilmi batın olup ilimlerin en yükseği, sıddıkların ilmidir. Muamele; kalbin hallerini, iyi ve kötü yönlerini gösteren ilimdir.

Mukaddimat olarak geçen hazırlayıcı ilimlere gelince, bunlar kendileri şer’i olmayıp, şer’i ilimler için alettirler. Nahiv ve lûgat gibi ilimlere ulaştırır.

Mütemmimat olan tamamlayıcı ilimlerden Kur’an’la alakalılar: mahreç, kıraat, tefsir gibi ilimler, hadisle alakalılar: ravi, hadisin durumunu inceleyen ilimlerdir. Hem Kur’an hem hadisle ilgili kısımda Kur’an- sünnetten anlam çıkarmaya yarayan fıkıh usulü ilimleri yer alır.

2.2. Cevahiru’l-Kur’an Eserinde Tasnif

Gazzâlî bu eserinde de dini ve aklî olarak ilimleri ayırmış ancak farz-ı ayn gibi bir ayrıma değinmemiştir. Bunun yerine Arapça, tefsir, hadis gibi sedef ilimlerden saymış, kelim, Kur’an kıssaları, fıkıh, ahireti bilme gibi ilimleri de inci ilimlerden saymıştır.⁷⁵

Ayetlerin maksatlarının açıklandığı levâhık kısmında zahiri ve batını ameller olarak ikiye ayrılırken zahiri ameller de 10 esasa ayrılır. Batınî ameller kalpten arındırılması gereken kalpten temizlenilmesi gerekenler esasına dayanır. Dört bölüm vardır ki bunlar: marifetler, zahiri ameller, yerilen ameller, övülen amellerdir.

Marifetler on esasa dayanır ki: Allah’ın zatı, zatını takdis, kudret, ilim, irade, işitme ve görme, kelim, fiiller, ahiret günü, nübüvvet şeklindedir.

Zahiri amellerin 10 esasına gelince: “Namaz, zekât, oruç, hac, Kur’an tilaveti, zikirler, helali talep, güzel ahlak, emri bi’l ma’ruf nehyi anil münker, sünnete tabi olmak” şeklindedir.

⁷⁵ Aktaş, *İbn Teymiyye ve Gazzali’de Kelam İlminin Yeri*, 15.

Yerilen amellerdeki kötü ahlaklar: oburluk, çok konuşma, öfkelenme, haset, mal sevgisi, makam sevgisi, dünya sevgisi, kibir, kendini beğenme ve riya şeklindedir. Övülen 10 ahlak: Tövbe, korku ve ümit, züht, sabır, şükür, ihlas ve sıdk, tevekkül, sevgi, kadere rıza, ölüm ve hakikatının aslı şeklindedir.⁷⁶

2.3. *El-Munkız Mine'd-Dalal* Adlı Eserdeki Tasnif

Bu eserde sadece “Aklî-Felsefî İlimler” ele alınmış ve şöyle tasnif edilmiştir.

Riyâzî ilimler, hesap /aritmetik, hendese/geometri, ilmu'l-hey'et /astronomi), mantıkî ilimler, tabiî ilimler, ilâhî ilimler, siyaset ilmi, ahlak ilmi.⁷⁷

Eserde Gazzâlî taklidi ilimden tahkiki imana ulaşma yolculuğundan bahseder. Bu noktada ilmi makam olarak oldukça üst bir noktada iken zihni ve ruhi bir buhrana girmiş ve fiziksel ve ruhi olarak bir arayışa sürüklenmiştir. Bu noktada kalbine doğan Allah'ın nuruyla şüphelerinden kurtulmuş, hakikatlere akıl yürütme ve mantık olmaksızın ulaşmıştır. Bu tecrübeleri neticesinde hakikatin keşfi araştırmacılarına yeni bir yol göstermiş ve tasavvufi yolu hak ettiği yere koymuştur.

a) Kelamcılar: Bunlar, dinin esaslarını mantıktan çıkardıkları delil ve kaidelere göre savunmaya çalışırlar. Fakat bunlar, *hâl gözüyle* keşfedilememiş apaçık dayanaklardan çıkmadığı için, yeterli gayretler değildir.

b) Felsefeciler (Felâsife): Kendi gayretleriyle araştırdığı felsefede Gazzâlî, filozofları üç ana grupta toplar:

1- Dehriyyûn (Materyalistler): Allah'ın varlığını ve ruhu inkâr ederler ve ezeli ve ebedi bir alem iddia ederler. Zındık, kafir bir gruptur.

2-Tabiyyûn (Natüralistler): Ölmeyen ruhu ve ahiret hayatını inkâr edenlerdir.

3- İlâhiyyûn: Gazzâlî'ye göre, bu grubun da iman esaslarına uygun ve uygun olmayan esaslarını *Tehafetu'l-Felasife* eserinde ele alır.

c) Batıniler: “Gazzâlî'nin Ehl-i Sünnet inancı karşısında değerlendirdiği ve **reddettiği** diğer bir grup da kendi döneminde İslam akidesi için büyük tehlike teşkil

⁷⁶ İmam Gazali, *Kur'an'ın Cevherleri*, ed. Ersan Urcan (İstanbul: Çelik yayınevi, 2020).

⁷⁷ Taş, “İlimler Tasnifi Bağlamında İhvan-ı Safa ile Gazzali'nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma”, 75.

eden Batıniler`dir. Bunlar, her şeyin zahiri (dış) ve batını (iç) manaları bulunduğunu iddia edenlerdir.”⁷⁸

d) Mutasavvife: İlim ve kalp tasfiyesiyle ilgilenen bu grup arınarak Allah`ın nuruyla bezenir.

Aktaş, Gazzâlî`nin toplumun farklı kesimleriyle ilişkisi, problemlere çözümlerini iletebilmesi nedeniyle onu bir iletişim ustası olarak görür, delil olarak da *İhyâ`*daki sosyal toplumsal vb. eleştirilerini gösterir. *İhyâ`*daki çok yönlü sosyal, iktisadi, politik ve dini eleştiriler, onun toplumsal gerçeklerle yakın temasını gösteren durumlardır.”⁷⁹

2.4. *Risâletü`l-Ledünniyye* Adlı Eserdeki Tasnif

Risâletü`l Ledünniyye eserinde Gazzâlî, ilim mertebeleri ve ledünnî ilmin sahih olduğunu anlatır. Şer`i ve akli olarak yaptığı tasnife sufi ilmini de ekler.”⁸⁰

1. Dinî/şer`î ilimler (el-ulûmü`ş-şer`iyye): Aslî ilimler (tevhit ilimleri), ikincil ilimler (furu` ilimler). usûl ilmî, tevhid, tefsir, fûrû (amelî), hakullah (ibadetler), hakû`l-ibâd (muamelat), hakku`n-nefs (ahlak.)

2. Aklî İlimler (el-Ulûmü`l-Akliyye): riyâzî ve mantıkî ilimler, tabiî ilimler, ilâhî ilimler.

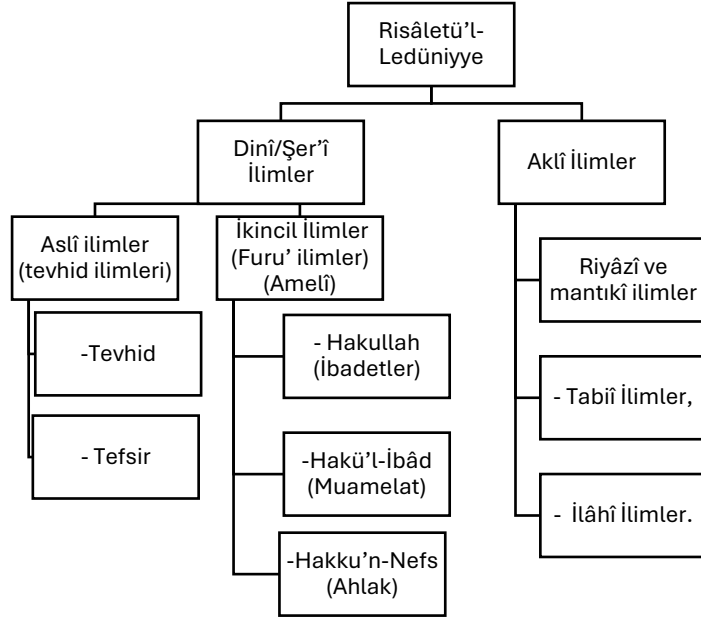
“Gazzâlî, ilham ve vahiyle desteklenen, Rabbani öğretime uyan tasavvufun diğer ilimlerden üstün olduğunu söyler.”⁸¹

⁷⁸ Aktaş, *İbn Teymiyye ve Gazzali`de Kelam İlminin Yeri*, 17.

⁷⁹ Aktaş, *İbn Teymiyye ve Gazzali`de Kelam İlminin Yeri*, 17.

⁸⁰ Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, 262.

⁸¹ Taş, “İlimler Tasnifi Bağlamında İhvan-ı Safa ile Gazzali`nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma”, 74.

2.5. *Risâletü'l-Mustasfâ min İlmî'l-Usûl* Adlı Eserdeki Tasnif

Bu eserde iki farklı tasnif yapılmaktadır. Birinci tasnif şöyledir:

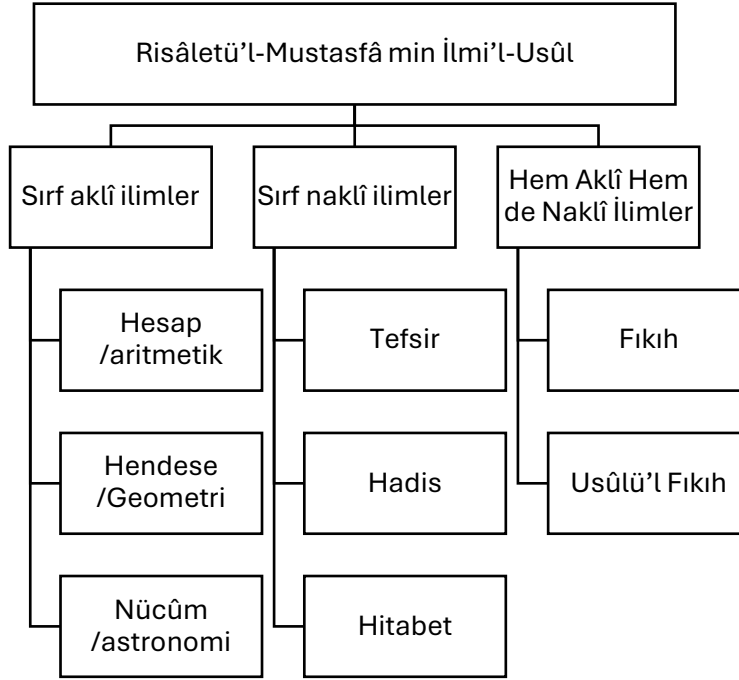
1. Sadece aklî ilimler: hesap/ aritmetik, hendese/geometri, nücûm/astronomi
2. Sadece naklî ilimler: tefsir, hadis, hitabet
3. Hem aklî hem de naklî ilimler: fıkıh, usûlü'l-fıkıh

Risâletü'l-mustasfâ'daki ikinci tasnif şöyledir:

1. Aklî ilimler: küllî ilimler, cüz'î ilimler.
2. Şer'î/dinî ilimler: küllî ilimler, kêlâm, cüz'î ilimler, fıkıh, usûl-ı fıkıh, hadis, tefsir, ilm-i bâtın.⁸²

⁸² Taş, "İlimler Tasnifi Bağlamında İhvan-ı Safa ile Gazzali'nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma", 74.

El- Mustasfa'daki tasnif, Gazzâlî'nin en sistematik tasnifidir. ⁸³ Gazzâlî'nin eserlerinde topyekûn bir sistem birliği olduğu da söylenememiştir. Çünkü her eserinde farklı bir sınıflandırma kullanmıştır.

Yine *Minhacü'l-Âbidîn* adlı eserinde *İhyâ*'dan farklı olarak farz-ı ayn ilimleri; tevhit-akait ilmi (Allah'ı zâtı ve sıfatları ile bilme ve Muhammed Aleyhisselam'ı bilme), sır ilmi (batın ilmi) ve şeriat (fıkıh) ilmi (yapılması kişiye farz olan her şeyi yapabilmeye yetecek kadar olan kısmını bilme) olarak üçe ayırmıştır.

Gazzâlî ile tasavvuf artık ilimler sınıflandırmasında dini ilimler içerisinde kendine yer edinir. Gökbulut, tüm dönemlere ait bir ilimler tasnifine olumlu bakmamaktadır. ⁸⁴

Gazzâlî farklı ilim tasnifleri yapmasının nedenini ⁸⁵

1. İlimlerin önemine dikkat çekmek
2. Allah'a kulluk olarak sayılan ve Peygamber (sav) vasıtasıyla bizden istenen ilimleri belirtmek

⁸³ Hasan Turgut, "Gazzali'nin İlimler Tasnifi ve Bu Tasnifte Kelam İlminin Yeri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, (Ekim 2011), 252.

⁸⁴ Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 264.

⁸⁵ Olgun, *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 91.

3. Faydalı ve faydasız, zararlı ilimleri tespit ederek faydalı ilimlere yönlendirerek Allah'ın ilmiye insanları faydalandırmak
4. Ahiret ilmi dediği tasavvuf hakkında insanları bilgilendirerek bu ilmin kaybolmasını önleyip yaşatmak
5. Dînî ilimleri yaşatmak, ilk imamların yolunu hatırlatmak, Peygamber (sav) ve alimler katında faydalı ilimleri anlatmak⁸⁶
6. İbn Sina'nın felsefî olan, Farabî'nin ise aklî olan tasnifini doğru bulmaması nedeniyle olmuştur.⁸⁷

⁸⁶ el-Gazali, *İhyâu Ulûmid'd- Din Tercümesi*, 1/3,4,5.

⁸⁷ Turgut, "Gazzali'nin İlimler Tasnifi ve Bu Tasnifte Kelam İlminin Yeri", 251, 252.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA İLİMLER TASNİFİ VE GAZZÂLÎ'NİN ETKİSİ

İlimler ve tasnifler ile ilgili çalışmalar Osmanlı'da da devam etmiş, geçmiş çalışmaların da üzerine eklenerek geliştirilmiştir. Osmanlı'da ilimlerin gelişmesinde daha önce olduğu gibi medreselerde okutulan dersler, önem sırası, ilmi tartışmalar etkili olmuştur.

Osmanlı'da öne çıkan ilim tasnifleri şu şekildedir:

1. Dâvûd-i Kayserî'nin *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'ahdi'l-Orhânî*.
2. Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa'nın (ö. 811/1409) *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l ulemâ*.
3. Fenârizâde Mehmed Şâh, *Enmûzecu'l-ulûm*.
4. Abdurrahman Bistâmî (ö. 858/1454), *Kitâbu'l-fevâihi'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-Mekkiyye*.
5. Molla Lütî, *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzûâti'l-ulûmi'l-lugaviyye*.
6. Zekerîyya el-Ensârî (ö. 926/1520), *el-Lü'lüü'n-nazîm fi revmi't-ta'allüm ve'tta'lîm*.
7. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm, Medînetü'l-ulûm, es-Sa'âdetü'l-fâhire fi siyâdeti'l-âhire, Unmûzecu'l-fünûn*.
8. Es-Sünbatî, Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdülhak (ö. 995/1586), *Ravzatü'l-Fuhûm fi Nazmi Nükayeti'l-Ulûm*
9. Sîpâhîzâde, Muhammed b. Ali el-Bursevî, *Unmûzecu'l-fünûn*
10. Muslihuddin Lârî, *Risâle fi ulûmi'l-muhtelif*.
11. Nev'î Efendi, *Netâyicü'l-Fünûn: İlimlerin Özü*
12. Sadreddinzâde Mehmed Emin Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye el-Ahmedhâniyye*.

13. Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*.
14. El-Hamevî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Hanefî (ö. 1098/1687), *Kurretü'l-uyûn bi enmûzeci'l-fünûn*.
15. Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertibü'l-ulûm*
16. Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî (ö. 1145/1732), *Unmûzecü'l-ulûm*.
17. Muhammed b. Lütfî ibn Bâlî (ö. ?), *el-Unmûzec*.
18. Mehmed b. Hamid Mustafa, Akkirmânî (ö. 1174/1760), *Ta'rîfâtü'l-fünûn ve menâkıbü'l-musannifîn*.
19. İzmirli İsmail Hakkı, *Tasnif-i ulûm*.⁸⁸

Osmanlı dönemi ilimler tasnifi literatüründe önemli olan ve Gazzâlî'den etkilenmiş olabileceğini düşündüğümüz eserler şu şekildedir:

- Dâvûd-ı Kayserî (1350) *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî*
- Fenârizâde Mehmed Şâh (1435) *Enmûzecu'l-ulûm*
- Şükrullâh-ı Şîrvânî (1485) *Riyazu'l-Kulub*
- Molla Lütfî (1495) *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzûâtî'l-ulûmi'l-lugaviyye*
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (1561) *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi Mevzuatu'l-Ulum*
- Sadreddinzade Mehmed Emin Şîrvânî (1627) *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*
- Saçaklızade (1732) *Tertibu'l-Ulûm*

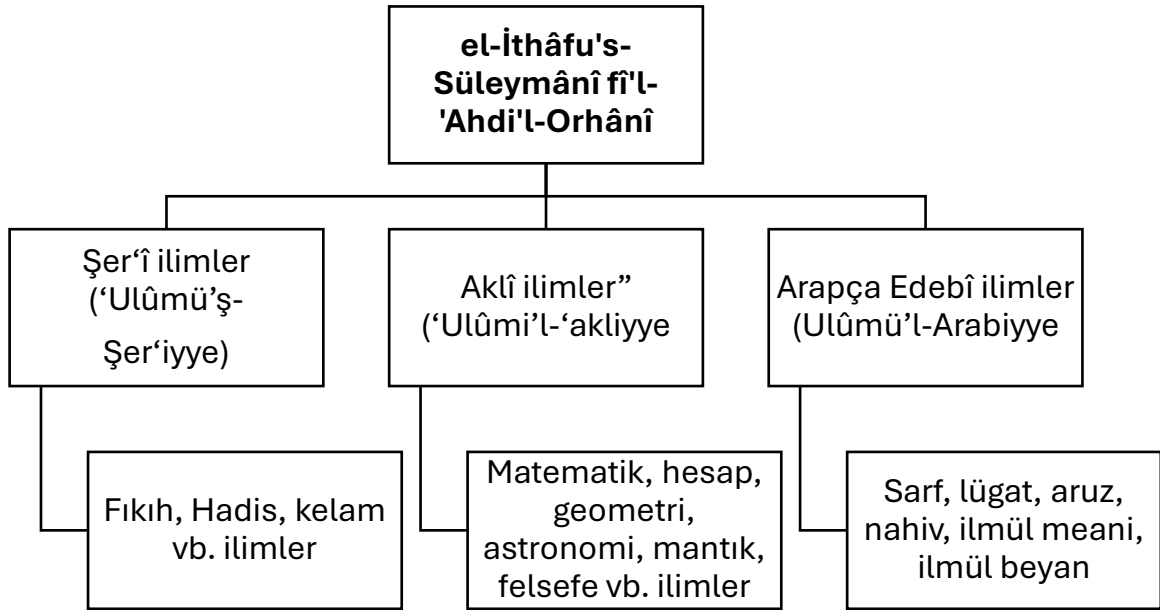
2.1.Dâvûd-ı Kayserî (1350) *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî*

Tahsiline Kayseri'de başlayıp daha sonra Mısır'a giden Dâvûd-ı Kayserî'nin hayatı hakkında çok bilgi bulunmasa da 1260 yılları civarında doğduğu tahmin

⁸⁸ Yiğit, *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefi İlimler Algısı*, 21,22,23.

edilmiştir. Orhan Gazi tarafından yaptırılıp 1336 yılında inşaatı biten, Osmanlı'nın ilk medresesi olan İznik medresesine müderris olmuş yazar çeşitli eserler de yazmıştır.⁸⁹

Dâvûd-ı Kayserî'nin kuruluş dönemindeki Osmanlı'da ilmi faaliyetleri hakkında önemli bilgiler veren *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî* eseri, Orhan gazi ve oğlu Süleyman paşanın ilme verdiği değeri göstermesinin yanı sıra sarayda müzakere edilen ilimler hakkında da bilgiler vermiştir.⁹⁰ Eserde bulunan ilim tasnifi şu şekildedir:

Davud-ı Kayserî'nin tasnifini incelediğimiz zaman Gazzâlî gibi şer'i ilimlere yer vermiş ancak Gazzâlî'de şer'i ilimlerden sayılan edebi ilimleri farklı bir sınıfa koymuştur. Aklî ilimler kısmı ise Gazzâlî'nin gayr-ı şer'i ilimlerinin bir kısmını almış, genelde medresede okutulan ilimlere yer verilmiştir. Bu da Gazzâlî'nin *İhyâ'*daki gayr-ı şer'i ilimlerdeki övülen ilimler kısmına tekabül etmiştir. Davud-ı Kayserî'nin Osmanlı düşüncesindeki başarısı tasavvufi keşf ve ilhamı medrese diliyle yeniden inşa etmesidir.⁹¹

⁸⁹ Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-ı Kayserî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1994, 9/32-35.

⁹⁰ Yılmaz, "Dâvûd-ı Kayserî'nin, Orhân Gâzî'nin Oğlu Süleymân Paşa'ya İthâf Ettiği Eseri", 1-4.

⁹¹ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlmi Hayatın Teşekkülü ve Davud El-Kayserî", 2011, 38.

2.2.Fenârizâde Mehmed Şâh (1435) *Enmûzecu'l-ulûm*

Molla Fenari'nin oğlu Mehmed Şah Fenari'nin hayatı hakkında yeterli bilgiye yoktur. Babası ve dönemindeki alimlerden ders alan Fenârizâde Mehmed Şâh'ın 17-18 yaşlarında Bursa Sultaniye medresesi müderrisliği yaptığı, fıkıh ve dil alimi olduğu bilinmiştir.⁹²

“Enmûzec bir yazım tekniği ve eser verme şekli olarak, herhangi bir âlimin ilimlere olan vukûfiyetini göstermek ve döneminde mütedavil olan ilimler ile bu ilimlerdeki tartışmalı mevzularda görüşlerini ortaya koymak için kaleme alınan eserlerin genel adıdır.”⁹³ Fenârizâde Mehmed Şâh, eseri olan *Enmûzecu'l-ulûm*'da 100 kadar ilimden bahseder.⁹⁴ Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-Ulûm* eserine benzese de daha küçük bir eser olup, Fahreddin er-Râzî'nin *Hadâ'îku'l-envâr fi hakâ'iki'l-esrâr* eserinden derlenmiştir. İçeriğinde döneminin ilimlerini ihtiva eder. Kendince önemli bulunduğu ilim ve sorunlardan insanları haberdar etmek ve ilimle ilgilenenleri çeşitli ilimlerin tartışmalarına önemli konularına yöneltmek amacıyla *Enmûzecu'l-ulûm* eserini ele aldığı düşünülmüştür.⁹⁵ Araştırmalar, risalede bulunan bilgilerin Şirvani'nin *el-Fevâid* eseriyle benzerlik oluşturduğunu ortaya koymuştur.

İlimlerin tasnifinde akli, nakli, alet ilimleri başlığı kullanılmıştır. Nakli ilimler dini veya tarihi olmuştur. Alet ilmi olarak da dil ve mantık bulunmuştur. İlimleri incelerken önce ilmin asl'ı sonra söz konusu ilimle ilgili bir problemi ve çözümünü ele alınmış, bu usulle otuz sekiz ilim tanıtılmıştır⁹⁶

İlimler:

a) Naklî /şer'î : usûl-i din (Allah'ın zat ve sıfatı, nübüvvet, risalet vb.), tefsir, hadis, usûl-i fıkıh, fıkıh, tasavvuf ve siyer

b) Aklî / felsefî :

-Teorik: Metafizik, fizik, matematik.

⁹² Tahsin Deliçay, “Mehmed Şah Fenari”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), 28/529,530.

⁹³ Deliçay, “Mehmed Şah Fenari”, 28/529,530.

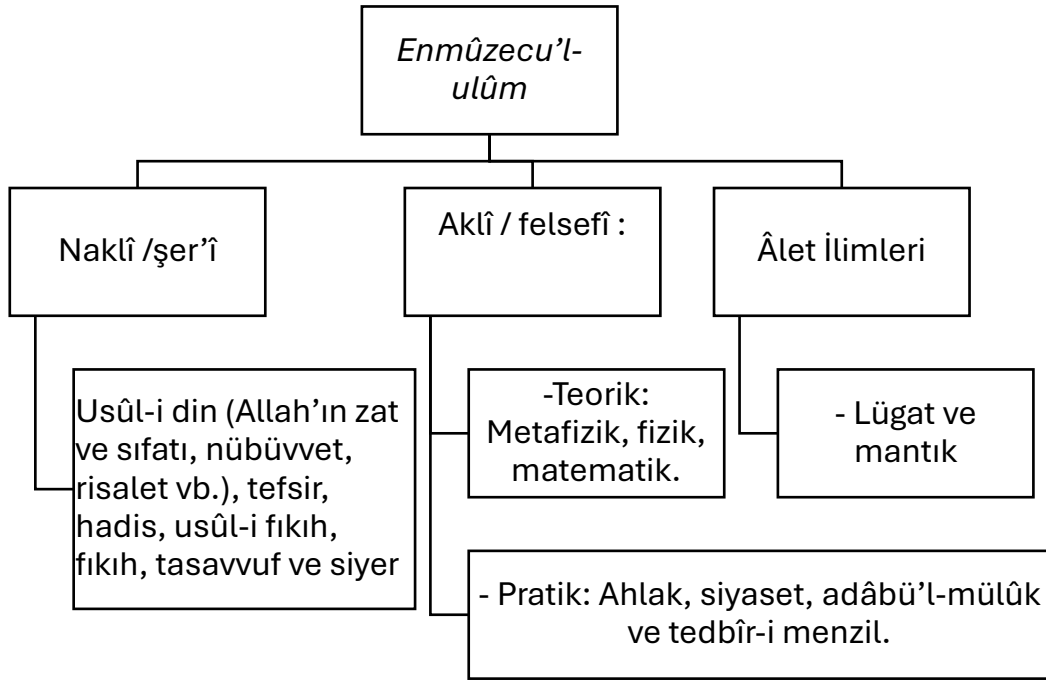
⁹⁴ Deliçay, “Mehmed Şah Fenari”, 28/529,530.

⁹⁵ Mehmet Çiçek, “Mehmet Şah Fenari'nin 'Enmûzecu'l-Ulûm' Adlı Eserinde Tefsir İlmi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* (Erişim 14 Ağustos 2024), 256.

⁹⁶ Çiçek, “Mehmet Şah Fenari'nin 'Enmûzecu'l-Ulûm' Adlı Eserinde Tefsir İlmi”, 256-264.

- Pratik: Ahlak, siyaset, adâbü'l-mülûk ve tedbîr-i menzil.
- c) Âlet İlimleri: Lügat ve mantık

Enmûzecu'l-Ulûm aklî ilimlerde Farabi'den etkilenirken dini ilimleri de nakli ilim bölümünde ele almış, tasavvuf ve siyer, nübüvvet vb ilimleri de ekleyerek oldukça genel bir tasnif yapmıştır. Alet ilimleri genelde dil ilimleri ile ilgili olurken *Enmûzecu'l- Ulûm* eserinde mantık da alet ilmi olarak sayılmıştır. Ayrıca eserde 100 farklı ilimden bahsedilmiştir:

Fenârizâde'nin tasnifini incelediğimizde Gazzali gibi akli-nakli tasnife yer vermesinin yanı sıra şer'i ilimlerin de Gazzali'deki gibi kitap, sünnet, fıkıh çizgisinde ilerlediği görülmüştür. Gazzali'de şer'i ilimlerde bulunan alet ilimlerinin ayrı bir tasnifte yer almasının yanı sıra ayrıca tasavvufa şer'i ilimler içinde yer vermesi de tasnif konusunda Gazzali'den etkilenmiş olabileceğini düşündürmüştür. Şer'i ilimlerde ise Gazzali'nin aksine Allah'ın zât ve sıfatlarından bahsetmiş, ayrıca pratik ve teorik felsefe kısmında da felsefeye yer vermiştir.

1. Usûlu'd-din	2. Tefsir	3. Hadis	4. Hakâyık	5. Kıraat	6. Delâilü'l-icâz	7. Ma'ârif	8. Menâzil	9. Usûl-i fıkıh
10. Cedel	11. Fetâvâ	12. Kazâ	13. Ferâiz	14. Hükümü's-şerâyi*	15. Tasavvuf	16. Esmâü'r-ricâl	17. Siyer	18. Kısas-ı enbiyâ
19. Megâzî	20. Tevârih	21. Metn-i lügat	22. Tasrif	23. İştikâk	24. Nahiv	25. Meânî	26. Beyân	27. Bedî*
28. Mülhekât-ı bedî*	29. Aruz	30. Kavâfi	31. Emsâl	32. Def'u'l-metâin	33. Elgâz ve mu'ammayât	34. İnşâ	35. Hattü'l-istivâ:	36. Mantık
37. Mevzûât	38. İlahiyyât	39. Melekiyyât	40. Sem'u'l-kiyân	41. Semâ ve âlem	42. Mizâciyyât	43. Tıp	44. Teşrih	45. Kihâle
46. Baytara	47. Bezdere	48. Saydale	49. Cevâhire	50. Filâha	51. Kal'ü'l-âsâr	52. Tabir	53. Firâset	54. Tılsımât
55. Neyrencât	56. Havâssü'l-hayvânât	57. Havâssü'l-ahcâr	58. Havâssü'l-eşcâr	59. Sanat	60. İhfâ	61. Sibâha	62. Hey'et	63. Havâssü'l-ekâlim
64. Mekâdirü'l-ulviyyât	65. Mûsikî	66. Hendese	67. Eskâl	68. Âlât-ı harb	69. Misâha	70. Aritmetika	71. Meftüh	72. el-Cebr ve'l-mukâbele
73. Hisabu'l-Hind	74. Ukûd	75. Üker	76. Üker-i müteharrika	77. Menâzır	78. Nücûm	79. İhtiyârât	80. Usturlâb	81. Rub'-ı dâire
82. Da'vetü'l-kevâkib	83. Teshîrû'l-cin	84. Hurûf	85. Simya	86. Havâssü'l-Kur'ân	87. Havâssü'l-esmâ	88. Vefk	89. Reml	90. Remy
91. Melâhim	92. Salâtü'l-havâyic	93. Zebûriyyât	94. Rukye	95. Da'avât	96. Makalâtü'l-fırak	97. Ahlâk	98. Siyaset	99. Tedbîr-i menzil
				100. Âdâbü'l-mülûk				

Fenarizâde'nin *Enmûzec*'inde geçen ilimlerden hadis, tefsir, kıraat, usul-i fıkıh, tasavvuf, tıp, hendese, dil ilimleri Gazzali'de de yer olsa da ilimlerin isim olarak oldukça çoğaldığı görülmektedir. Bu durumda İslami ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlerde de ilerlendiği, hatta önceki tablo da göz önüne alındığında Gazzali'nin

⁹⁷ Kemal Faruk Molla, "Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar'da ilim anlayışı ve ilim tasnifi", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 18 (2005), 266-272.

tenkidinden dolayı ket vurulan felsefenin bile ilim olarak ele alınıp incelenerek geliştirildiği ve ilim dünyasına katkı sağladığı düşünülebilmektedir.

2.3.Molla Lütî (1495) *el-Metâlibü'l-ilâhiyye fî mevzûati'l-ulûmi'l-lugaviyye*

15. yy Osmanlı alimlerinden olan Molla Lütî, çağının alimlerinden olan babası Kutbüddin Hasan'dan ders almış, İstanbul'da Sinan Paşa'dan mantık, kelam gibi ilimler, Ali Kuşçu'dan da matematik dersi almıştır. Hocası vezir olan Molla Lütî'nin kendisi de Fatih Sultan Mehmed tarafından saray kütüphanesinde hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Daha sonraları II. Bayezid vasıtasıyla Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi müderrisi olmuştur. Zındık ve ilhâd suçlamasıyla 1495'te idam edilmiştir. Taşköprülüzâde tarafından üstün kişilikli, rakipsiz alim olarak nitelendirilen Molla Lütî'nin rakiplerinin kıskançlığına kurban gittiği de kaynaklarda geçmiştir.⁹⁸ Eserde bahsedilen ilim sayısı üzerinde ihtilaflar bulunmakla birlikte dini ve dil ile ilgili ilimlerden bahsedilmiştir. Eser kaynak olarak önemli olup, Taşköprülüzâde'nin dil ilimleri tasnifinde yer almıştır.

- Arabî İimler:

16. Metnü'l-Hadîs	17. Tıbbu Nebevî	18. Ruvâtü'l-Hadîs	19. Nâsihu'l-Hadîs
20. Mensûhu'l-Hadîs ¹⁷⁴	21. Sebeb-ü Vurûdi'l-Hadîs	22. Te'vîlü'l-Hadîs	23. Rumûzu'l-Hadîs
24. Garâibu'l-Hadîs	25. Def'ü-Metâini'l-Hadîs	26. Telfîku'l-Hadîs	

⁹⁸ Özen ve Gökyay, "Molla Lütî", 255-258.

1. Mehâricu'l-Hurûf	2. Vaz'	3. Lûgat	4. İştikâk	5. Sarf	6. et-Temyiz beyne'l-Müvellede ve'l-Arabiyye
7. Nahiv	8. Fıkhü'l-Lûga	9. Muhâdara	10. Me'ânî	11. Beyân	12. Muammâ-Lugâz
13. Bedî'	14. Arûz	15. Kâfiye	16. Karzu'sh-Şi'r	17. Mebâdiu'l-İnşâ	18. İnşâ
19. Emsâl	20. Vekâi'u'l-Ümem ve Müdünühum	21. İsti'mâlâtü'l-Elfâz	22. el-Ehâcî ve'l-Eğlütât	23. Teressül	24. Keyfiyetü Nakşi'l-Hurûf
25. Hurûfu't-Teheccî	26. Tahsînu'l-Hurûf	27. Keyfiyetü Tevellüdi'l-Hutût min Usûlihâ	28. Keyfiyetü Eşkâli Besâiyti'l-Hurûf	29. İmlâü Hattî'l-Arabiyye	

Kanun koyucunun ve tebliğcinin zatından bahseden ilimler:

1. Usûlu Kelâm	2. Siyer
----------------	----------

Allah Teala'dan nazil olan kanunları lafız olmaları açısından ele alan ilimler:

3. Kırâatü Seb'a	4. Kırâatü Şazz	5. Nâsîh-Mensûh	6. Tecvîd	7. el-Vukûf
8. Mushaf	9. Sebebü Nüzûl	10. Havâssu'l-Ku'rân	11. Tefsîr	12. Garâibü'l-Ku'rân
13. Te'vîl	14. Rumûzu'l-Ku'rân ve İşârâtuhû	15. Def'ü-Metâini'l-Ku'rân		

Muallimden/mübelliğden sâdır olan kanunları lafız olmaları açısından ele alan ilimler:

Lafızlar yoluyla elde edilen hükümleri konu edinen ilimler:

27. Kelâm	28. Usulu Fıkh	29. Hilâf
30. Fıkh	31. Ferâiz	32. eş-Şurût ve's-Sicillât

Yukarıdaki dört kısma taalluk eden meselelerden bahseden ilimler:

Bunlar da kendi arasında iki kısımdır: Birinci kısım:

33. Nazar	34. Münâzara	35. Cedel
36. Ma'rifetü's-Sâ'at	37. Marifetü Kısmeti't-Terekiyye mine'l-Ulûmi'l-Hisâbiyye	

İkinci Kısım:⁹⁹

38. Ahlâk	39. Mev'ize	40. el- Ed'iye ve'l-Evrâd
41. Âsâr	42. İhtisâb	43. Tahsîlu Mâli'l-Fey

Molla Lütüfî'nin tasnifinde Farabi'den beri yapılan ilimler tasnifindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmış Gazzâlî'deki farzlar, şer'i olma ve övülme üzerine yapılan tasniflerde ilimler hakkında mebd'e, gaye, garaz v.s. nin izahı konularının işlenmediği ve bu ihtiyacın da Ekfânî'nin *İrşâdu'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Mekâsıd* eseriyle

⁹⁹ Sami Arslan, *Molla Lütüfî'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi'l-Ulûmi's- Şer'iyye ve'l-Arabîyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin- Tercüme Değerlendirme* (İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012), 40-45.

giderilmeye çalışıldığı düşünülmektedir.¹⁰⁰ Bu anlamda Molla Lütü'nin tasnifi önceki kaynakları değerlendirerek kendi içinde yeni düzenlemelerle yapılmış bir tasnif olmuştur.

2.4. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (1561) *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî Mevzuatu'l-Ulum*

Klasik dönem Osmanlı alimlerinden olan Taşköprülüzâde (ö.1561), bulunduğu dönemdeki en ayrıntılı ilimler sınıflandırması ile bilinir. İlimler tasnifi yaptığı eserinde ağaç ve dal metaforundan yola çıkarak oluşturduğu devha kavramını kullanarak eserinde felsefi düşüncüyü takip ettiği bölümlere ayırır. İlimler tasnifine ayrı bir önem verdiği için onu müstakil bir ilim olarak ele alan Taşköprülüzâde'nin bu amaçla ele aldığı ve ilimler tasnifini metafiziğin alt dalı olarak gördüğü *es-Saâdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira, Medinetü'l-Ulûm, er-Risâletü'l-Câmia li Vasfi'l-Ulûmi'n-Nâfia, Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtü'l-Ulûm* isimli farklı tarzlarda tasnif yaparak ele aldığı ilim tasnifleri olmuştur. İlimler tasnifini metafiziğin alt dalı olarak görmüş, tasnifi mantıki zemine oturtarak özgün bir eser ortaya koymuştur.

Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-saâde* deki tasnifini incelediğimiz zaman alimlerin dini tasnif geleneğini benimseyerek ilimleri şer'î ve hikemî şeklinde ayırdığını görürüz. Taşköprülüzâde'nin tasniflere katkısı Farabi'deki ilimlerin türlerini araştırarak kendi kriterleriyle tasnifinde ele almasıdır. Böylece felsefi ilimler gibi dini ilimler de “hakiki, kendilerinde nefsü'l-emr'e göre araştırma yapılan; zaman, toplum ve dinlerin değişmesiyle değişmeyen ilimler” olarak kategorileşirler.¹⁰¹ Şer'i- gayri şer'i ayrımın Gazzali'nin tasnifine oldukça benzediği görülmüştür.

Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnifi yaptığı eseri *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtü'l-Ulûm* incelememiz açısından önem arz etmiş, incelediğimizde eserin üçüncü cilt son devhasının *mûkaşefe* veya *batın ilimleri* de denilen iç dünya ve kalbin yaşamından bahsettiği görülmüştür.

Taşköprülüzâde 'nin ilim tasnifine katkıları;

¹⁰⁰ Arslan, *Molla Lütü'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fî'l-Ulûmi's- Şer'iyye ve'l-Arabîyye Adli Eseri ve Haşîyesi: Metin- Tercüme Değerlendirme*, 45,46.

¹⁰¹ Çınar, *Farabi'den Taşköprülüzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, 5.

- İlimleri düzenli bir şekilde kategorize etmesi, böylece öğrencilerin öğrenecekleri ilimlere rehberlik etmesi,
- İslam'daki ilim geleneğini devam ettirerek önceki alimlerin tasniflerinin devamlılığı ve İslam kültür mirasına katkı sağlayarak rehber olması,
- Dini (şer'î) – dünyevi (hikmet) olarak ilimleri ayırması yoluyla bu alanlarda çalışanlara kolaylık sağlaması
- İlimlerin öğrenilme metodu, yolu, sırası konusunda rehberlik ederek metodoloji sunması
- Medrese eğitim programlarında ilimlerin öğrenilme amacı, sırası, eğitim müfredatı konularında yardımcı olmuştur.¹⁰²
- İlimler sınıflandırmasında daha önce *hakikî ilimler* ifadesiyle akli ilimler *kastedilirken* Taşköprülüzâde 'den sonra şer'î ilimler hakkında da hakikî ilimler ifadesi kullanılır olmuştur.¹⁰³

Mevzûâtü'l-Ulûm, Bir Osmanlı alimi olan “Taşköprülüzâde Kemâleddin Mehmed Efendi'nin (ö. 1030/1621), babası Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (1495) yazdığı *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserin ilâvelerle Türkçe 'ye tercümesi”¹⁰⁴ olup, dönemin ilimler ve tasnifleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren önemli eserlerinden biridir. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi kendini ilme vermiş ve dönemin akli ve nakli ilimlerinden dersler almıştır. Medreselerde müderrislik yapmasının ardından kadılığa atanıp üç sene Osmanlı kadılığı yapmış ancak rahatsızlığı neticesinde gözlerini kaybetmiş, kalan ömrünü evinde ibadetle geçirmiştir.¹⁰⁵

“Tam adı *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'ati'l-'ulûm* olan kitap Osmanlı ilim zihniyetinin beslendiği birikim ve literatürü belirtmesi, bu ilim muhiti ulaştığı seviyeyi kapsamlı bir ilimler tasnifi ve bibliyografya disiplini içinde ortaya koyması, özellikle de bu zihniyetin XVI. yüzyıldaki yansımalarını göstermesi açısından önemli bir eserdir.”¹⁰⁶ Eserin mukaddime kısmında ilmin değeri, fazileti,

¹⁰² Sıla Türk vd., “Taşköprüzade Ahmet Efendi'de Bilgi Öğretisi”, *Eğitim ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1/1 (2023), 34-40.

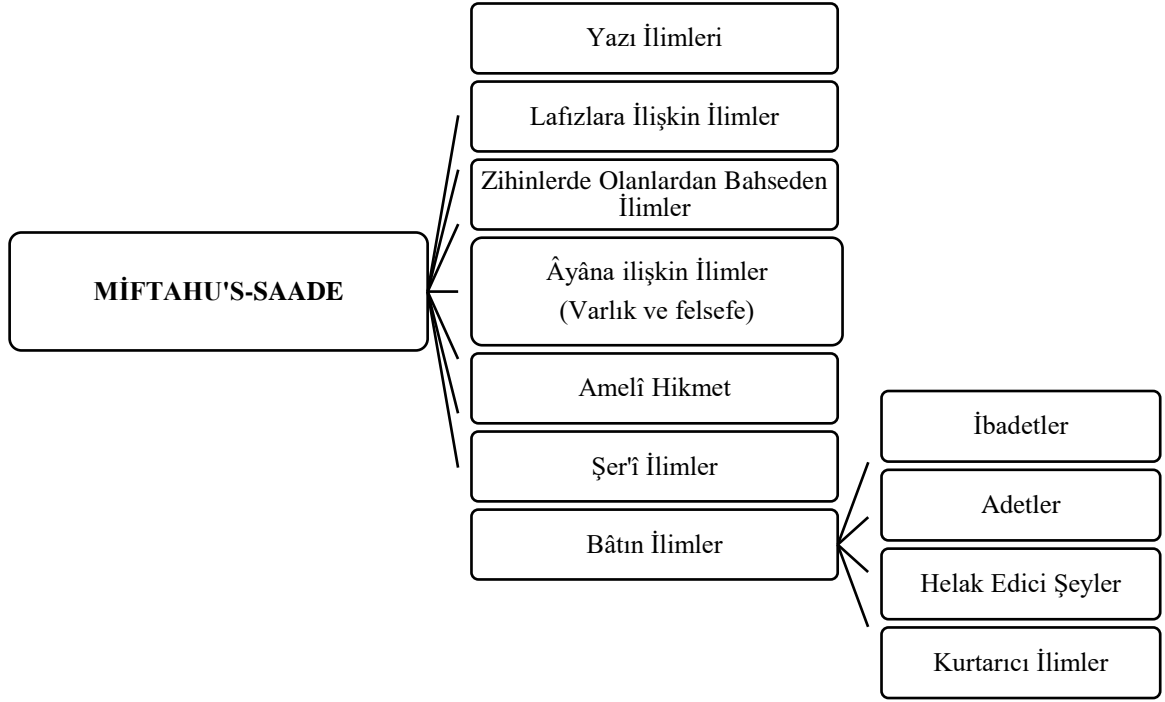
¹⁰³ Tülüce, “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi”, 545.

¹⁰⁴ İlhan Kutluer, “Miftâhu's-Saâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2020), 30/18,19.

¹⁰⁵ Kutluer, “Miftâhu's-Saâde”, 30/18,19.

¹⁰⁶ Kutluer, “Miftâhu's-Saâde”, 30/18,19.

hoca ve talebe görevleri, ilim ahlakı, bilgiye nasıl ulaşılabileceği konuları üzerinde durulur. İlimleri tanım, konu, ilke amaç ve yararlar bakımından ele alırken söz konusu ilmi disiplinin tarih ve otoriteleri üzerinde de durarak alanın literatürü hakkında bilgi verir.

“Eserde bilgi edinme yöntemi olarak teorik (tarîku’n-nazar) ve mistik arınma (tarîku’t-tasfiye) yoluyla bilgilere ulaşılabileceği belirtilmiş, yetkinliğe de ikisini birleştirerek ulaşılabileceği vurgulanmıştır.”¹⁰⁷

Kitapta yedi kısma ayrılıp alt kısımlarıyla incelenen “ yazıya ilişkin (hat sanatı ve Arap imlâsı), lisan ilimleri (sarf, nahiv, belâgat ve edebiyat), mantık ilimleri (mantık disiplinleri ve tartışma yöntemleri), dış dünyayı konu alan ilimler (metafizik, fizik, matematik, mekanik, tıp, coğrafya ve astronomi dahil bütün disiplinler), amelî hikmet (ahlâk, ev idaresi, siyaset), şer’î ilimler (kıraat, hadis ve usulü, tefsir, kelâm, fıkıh ve usulü) ve bâtın ilimleri (ibadetler, âdetler, helâke götüren ahlâkî kötülükler ve necata ulaştıran erdemler)” şeklindedir. Taşköprülüzâde kitabında sözlerin şeriata uygun

¹⁰⁷ Kutluer, “Miftâhu’s-Saâde”, 30/18,19.

olması gerektiğini belirtirken okuyucuyu Gazzali'ye yönlendirmiştir.¹⁰⁸ Felsefi ilimler konusunda Gazzali'ye başvuran Taşköprülüzâde, Gazzali'nin felsefecilerin bazı görüşlerini reddettiğine ve kafir olduklarını hükmettiğine yer vermiş, kainat hakkında ve kelam konusundaki bazı felsefi görüşlerin reddedildiğine yer vermiştir.¹⁰⁹ Gazzali'nin kendinden önceki Farabi, İbn Sînâ ve İbni Rüşd'ü tekfir ettiğini söyleyen Taşköprülüzâde, Alemin ezeliyeti, Allah'ın (cc) külli konuları bilip cüz'ileri bilmemesi, öldükten sonra dirilme konularında bu felsefecilerin tekfir edildiğini belirtmiştir.¹¹⁰ Hikmet ilimleri konusunda şeriata uyan meselelerde de Gazzali'nin *Tehafütü'l-Felasife* eserine yönlendirmiştir.¹¹¹ Bu tespitlerden anlaşıldığı üzere felsefe konusunda Taşköprülü Gazzali'nin bir takipçisi olma niteliğindedir.

Taşköprülüzâde'nin Gazzâlî'den faydalandığı bir diğer nokta Kur'an'ın faziletleri ve maksatları konusudur. Kur'an'ın faziletleri konusunda Gazzali'nin Cevahiru'l-Kur'an eserini ele alan Taşköprülüzâde Kur'an'ı Kerim'in 6 maksadından bahsetmiştir, bu konuya uzunca yer vermiştir.¹¹² Hadis ilminin kolu olarak saydığı zühd ve vera ilmine dair bilgilerin yanı sıra namaz, zekât, dua konularında da İhyâ'dan bilgiler vermiştir. Taşköprülüzâde, Gazzali'nin Kur'an'daki zahiri anlamların yanı sıra bâtını anlamaları üzerinde de durduğundan bahsetmiştir.¹¹³ Ayrıca alimlerden bahsettiği kısımda oldukça uzun bir şekilde Gazzâlî'den ve hayatından bahsetmiş olması, Taşköprülüzâde'nin Gazzâlî'ye verdiği değeri göstermiştir. Ayrıca Gazzali'nin eserlerini de ayrıca övmüş ve haklarında bilgi vermiştir.¹¹⁴ Bâtın ilimleri gerek plan gerekse muhteva bakımından Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn*'de işledikleriyle tam bir benzerlik arz ederken İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu felsefi ilimler şemasının hem teorik hem de pratik disiplinleriyle Taşköprizâde'nin genel tasnifinde yer aldığı görülmektedir." Ahlak bölümünde de *İhyâ'*dan çokça faydalanılmıştır.

¹⁰⁸ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 65.

¹⁰⁹ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 239,245.

¹¹⁰ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 256.

¹¹¹ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 257.

¹¹² Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 896-899.

¹¹³ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 408.

¹¹⁴ Taşköprülüzâde, *Miftâhü 's-Saâde ve Misbâhu 's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, 673-693.

Taşköprizade'nin Gazzâlî'den faydalandığı alanlar Kur'an'ı Kerim'in maksatları hakkında Allah'ı tanımak, Allah'a dönüş vaktinden bahsetmek, inkâr ve inat edenlerin halini belirtmektedir.

Miftahu'l-Ulûm eseri yedinci devhasının âdât, ibâdât, münciyât ve mühlikât tan oluşması Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ-u Ulûmi'd-Din* eserini anımsatmıştır. Gazzâlî dört cildin her birinde bunlardan bir başlığı işlemiştir. Taşköprülüzâde, eserin devamında Gazzâlî gibi “insanın fiil ve amellerini adap ve esrar boyutları üzerinden inceleyerek, insan nefsinin daha özelde kalbin tasfiyesini mümkün kılan ilimleri açıklamaya çalışır.”¹¹⁵

Taşköprülüzâde'nin ilim tasnifleri konusunda bir katkısının da dini tasnif geleneğindeki bazı tasniflerle filozofların yaptığı tasnifleri kavramsal olarak bir noktada birleştirmesidir. Dini tasnifte söz konusu olan naklî/şer'î ilimler ve aklî/gayr-i şer'î ayrımında tasnifinde duyularla algılanan (aynî) varlıklara geldiği zaman pratik felsefe (hikmet) ve teorik felsefe ayrımı yaparak eserinde felsefi tasnif de yapar. Böylece felsefenin aynî varlık alanına naklî/şer'î ilim sınıflandırmasını da dahil ederek *hakikilik* atfetmesi iki tasnifi birleştirme açısından önemlidir.¹¹⁶

Bu sınıflandırmada birleştirme olayını şer'î ilimlerde de devam ettirerek pratik ilimler (bâtın ilimleri) ve teorik (şer'î ilimler) olarak ayırım yapar. Şer'î ilimler duyulara dayanıyorsa hakikî ilimdir. İlim akla dayalı aynî bir ilim ise felsefî, İslami kanunlarla oluştuysa şer'î kimlik oluşturur. Dini ve felsefi ilimlerin tasnifini birleştirmesine *mecmau'l-bahrayn* demiştir.¹¹⁷ Taşköprülüzâde'nin felsefi tasnifte yararlandığı eser, İbn Sina'ya ait *Aksâmu'l-ulûmi'l-'akliyye* olup bu eser üzerinden kaynak gösterilmiştir.

Taşköprülüzâde eserinde ilimleri iki bölüm 7 grupta inceler:

1-Yazı ilimleri (ilmî'l-hatt) : Harfler, mahreç ve yazı sanatı konuları

2- Sözle alakalı ilimler (ilmu'l-lüga): Dil bilgisi, şiir, terimler ve ses bilgisi

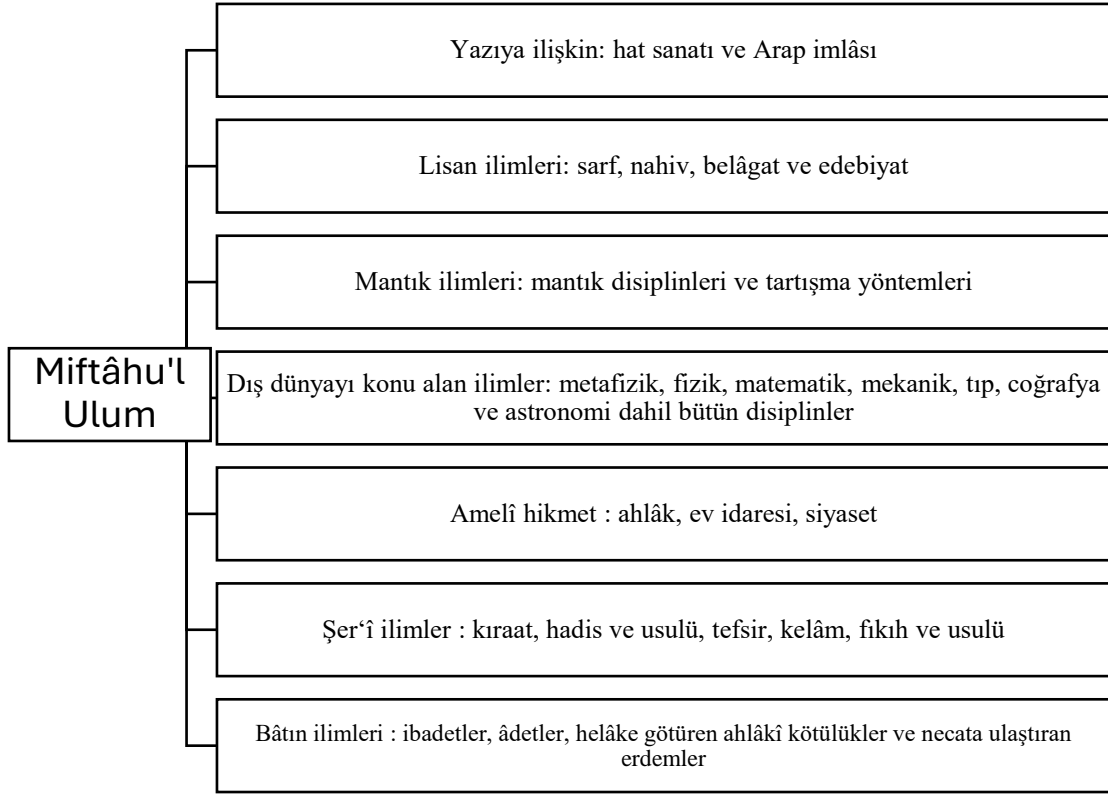
¹¹⁵ İbiş, “Heidegger'in Sorusu, Descartes'm Suskunluğu ve Taşköprülüzâde'nin Cevabı”,43 .

¹¹⁶ İbiş, 48.

¹¹⁷ İbiş, 54.

3-Zihni varlıklar ve mantıkla alakalı ilim (ilmu'l-mantık): Münazara, cedel ve mantık gibi ilimler.

4- Varlık ve felsefe ilimleri (ilm-i ilâhî gibi ilimler) : Tıp, tabiat, fizik ilimleri, riyazî ilimler ve metafizik (ilâhiyât ilimleri).

Taşköprülüzâde hikmet ilmi dediği bu ilime varlıkların hallerini insanın kavraması ve incelemesi olarak bakmıştır.

5- Ameli hikmet başlığında siyaset, ev idaresi, pratik felsefe ve ahlak ilimleri

118

6- Dinî ilimler (Ulûm-i Şer'iyye): Bu bölümde fıkıh, hadis ve tefsir klasik ilimleri işlenmiştir.

7- Bâtın ilimleri (ilm-i ma'rife) de denilen tasavvufu içeren ilimler.

¹¹⁸ Tülüce, "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi", 547.

Taşköprülüzâde bu tasnifleri kendinden önceki tasniflerden yola çıkarak yapmış olup ana hatları itibarıyla bu kaynaklara bağlı kalınmış ve onları geliştirip bir noktada kendi yorumunu da katmıştır.¹¹⁹ Taşköprülüzâde'nin eserleri ilimlerin çeşitliliği bakımından zamanı da göz önünde bulundurulduğunda oldukça çeşitlidir. Eser bu özellikleriyle klasik dönem Osmanlı'sından başlayarak sonraki asırlara da hizmet eden bir kaynak özelliği taşımaktadır.¹²⁰

Taşköprülüzâde'nin tasavvuf konusundaki görüşlerine gelirse onlara göre bir ilim tasfiye yoluyla elde edilir. Tasfiyenin birinci yolu riyazet: Riyazet, mücahede yoluyla nefsi terbiye, ile olabilir ki böylece ulaşılan ilme *ilm-i bâtın* denilir. İkinci yol ise tasfiye sonrası ruhun “Kudsî ruh âlemine olan aşkından dolayı, ona müşahede ve tahakkuk yoluyla bir ilim hâsıl” olmasıdır ki *mükâşefe ilmi* budur. Taşköprülüzâde bu noktada bâtını ilmi, cilalanmış aynadan yansıyan ışığın, kaynağından çıktığı gibi yansımaya benzetir. Mükâşefe'yi ise ışığın da kaynağını taşıyan cilalı aynadır.¹²¹ Bu durumda riyazetin meyvesi mükâşefe olur, böylece Taşköprülüzâde batın ilimler tasnifiyle büyük oranda Gazzâlî'den etkilenmiştir.

2.5. Sadreddinzade Mehmed Emin Şirvânî (1627) *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*

Mehmed Emin Şirvanî, İbn Sadreddin veya Mollazâde isimleriyle de meşhur olup Şirvan'da dünyaya gelmiştir. Astronomi, kelim, mantık gibi dersler alan Şirvanî, Diyarbakır'daki muallimliğinin ardından İstanbul'da Sahn müderrisi olmuştur. Daha sonra Edirne Selimiye medresesi, Halep kadılığı, darü'l-hadis hocalığı ve emekli olduğu İstanbul kadılığı görevlerini yapmıştır. Üç yüzden fazla talebe ve kazaskerin derslerine rağbet ettiği Şirvanî'nin neslinden çokça müderris ve kazasker yetişmiştir.

122

Sadreddinzade Mehmed Emin Şirvânî'nin (ö. 1627) ilim tasnifleri yaptığı *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye* eseri döneminde de önemli bir eser olup, ilim talipleri için kıymetli tetkik ve tahkikler içerdiği için el-Fevâid ismini, ithaf edildiği I.Ahmet olan

¹¹⁹ Unan, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı Ve İlmî Verim”, 19.

¹²⁰ Kutluer, “Miftâhu's-Saâde”, 18,19.

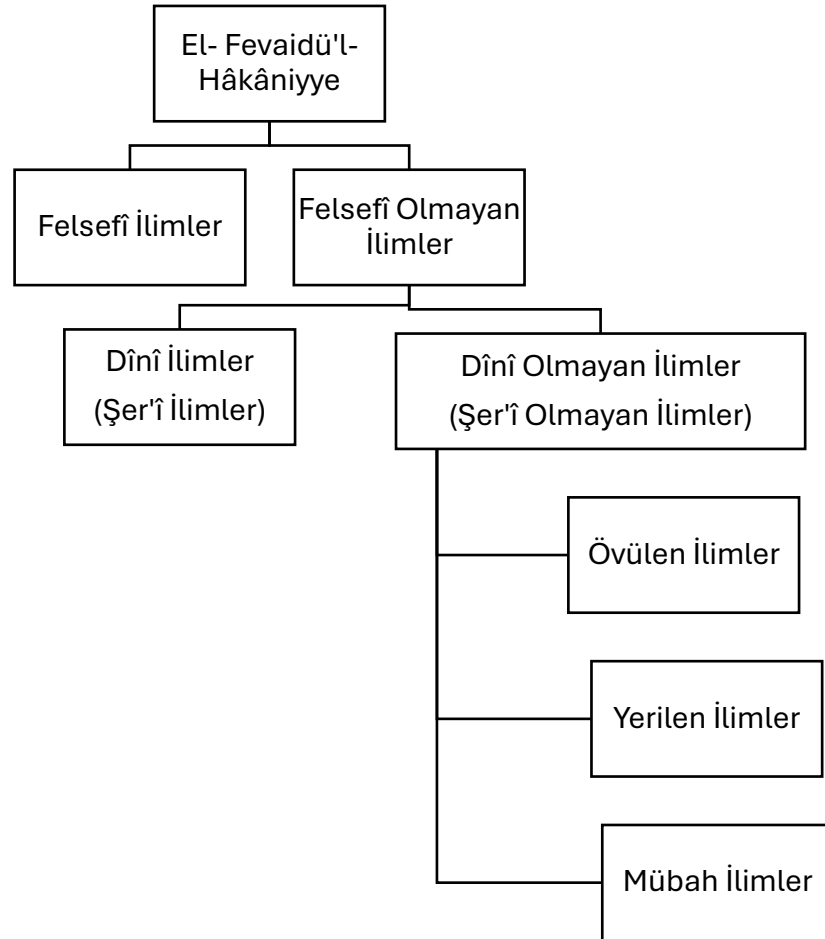
¹²¹ Taşköprülüzâde, “Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtı'l-ulûm”, 1214.

¹²² Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî, *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şirvânî'nin Bilimler Tasnifi*, ed. Ahmet Kâmil Cihan, 2019, 17.

Hakan Ahmed'e işaretle Hakaniyye ismini almıştır. Mukaddime, kalb, meymene, meysere ve sâka olarak beş kısma ayrılan eser, ordunun savaş alanında yürüme taksimine göre bu tertibi almıştır.¹²³

Sadreddinzade Mehmed Emin Şîrvânî'ye (ö. 1627) ait *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye* eserinde iki ilimler tasnifine yer verilir. İlki nazari ya da ameli ilimler tasnifidir. Ameli ilimler eylemin keyfiyeti ile ilgiliyken, nazari ilimler eylemin keyfiyeti ile ilgili değildir. Amelî ilimler mantık, tıp, terzilik ve ameli felsefe gibi ilimlerdir.

İkinci tasnifte ilimlerin alet olmalarına veya aslî olmalarına göre ayrılmıştır. Şîrvânî'nin değindiği bir diğer tasnifte Gazzâlî'nin *İhyâ'sına* değinerek felsefî- felsefî olmayan ilimler, felsefî olmayan ilimlerden de dini- dini olmayan ilimler şeklinde, dini olmayan ilimler de övülen- yerilen mübah şeklinde bir ayırım olduğu görülür.¹²⁴

¹²³ Şîrvânî, *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şîrvânî'nin Bilimler Tasnifi*, 20,21.

¹²⁴ Şîrvânî, *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şîrvânî'nin Bilimler Tasnifi*, 29.

Şîrvânî'de hakiki ilimlerden kasıt kendiliğinden zaten var olan ilimler demek olup, bunlar nazari ve ameli olarak ayrılan felsefi ilimlerdir. Örfî ilimler ise şer'î ve edebi olarak ayrılan dini/aslî ve kendisiyle başka bilgilere ulaşmayı sağlayan alet ilmi denilen edebi ilimlere ayrılmıştır.¹²⁵ Övülen, yerilen ve mübah ilimler şeklindeki tasnifi de bizi Gazzâlî'ye götürmüştür. Bu kısımda Gazzâlî'deki övülen, yerilen ve mübah ilimlere yer verilmiştir.¹²⁶

Şîrvânî ilimler tasnifinde tasavvufa da ayrı bir önem vermiş, “tasavvuf sayesinde kemal sahiplerinin saadet yolunda yükselme keyfiyeti ve derecelerinde kendilerine arız olan haller beşerî takat ölçüşünde” bilineceğini ifade etmiştir. Sufilerin isminin ne zamandan geldiği, ehl-i sünnetin seçkinlerine de mutasavvıf denildiğinden bahsedilmiştir. Arif, zahid, abid kavramlarının karşılaştırması yapılmıştır. Tasavvuf ile ilgili incelemelerin bulunduğu bir bölüm mevcuttur.¹²⁷

Gazzâlî şârihi olarak anılan Şîrvânî, Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinin içinde bulunan, ehli sünnete dair fikirlerinin olduğu, *er-Risâletü'l-kudsiyye fî kavâidil-akâid* risalesini detaylı izahlarıyla ve bilgileriyle zenginleştirerek yeni bir boyut kazandıran isimdir. Bu yönüyle Gazzâlî'nin Osmanlı'da bazı alimler üzerinde etkisinin devam ettiği anlaşılmaktadır.¹²⁸ Ancak bu etkilenme aynen benimsenmekten ziyade aynı çizgide yürüme noktasında olduğu gibi Şîrvânî'nin şerhindeki kendi felsefi fikirlerini savunması şeklinde farklı yönde de olabilmektedir.¹²⁹

¹²⁵ Şîrvânî, 29.

¹²⁶ Şîrvânî, *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şîrvânî'nin Bilimler Tasnifi*, 29.

¹²⁷ Şîrvânî, *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şîrvânî'nin Bilimler Tasnifi*, 29.

¹²⁸ Hülya Alper, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazzâlî Şârihi Olarak Sadreddinzâde eş-Şîrvânî ve Şerhu'r-Risâleti'l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 76.

¹²⁹ Alper, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazzâlî Şârihi Olarak Sadreddinzâde eş-Şîrvânî ve Şerhu'r-Risâleti'l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”, 73.

El-Fevâidü'l-Hâkâniyye
(Sadreddinzade Mehmed Emin Şirvânî (ö. 1627))

Kalb (Şer'i İlimler Üzerine)	Meymene (Edebi İlimler Olarak Adlandırılan Arapça İlimler Üzerine)	Meysere (Akli İlimler Üzerine)	Sâka (Âdabü'l-Müluk)
1- Tefsir 2- Kıraat 3- Hadis 4- Hadis Usulü 5- Kelam 6- Fıkıh Usulü 7- Fıkıh 8- Feraiz 9- Hilaf 10- Tasavvuf	1- Dil 2- Sarf 3- İştikak 4- Nahiv 5- Meani 6- Beyan 7- Bedi' 8- Aruz 9- Kafiye 10- Karzu's-Şiir 11- İnşâu'n-Nesr 12- Kur'an'a Yapılan Saldırıların Uzaklaştırılma İlmi 13- Hat İlmi	1- Mantık 2- Adabü'l-Bahs ve'l-Münazara 3- Hikmetü'l-İşrak 4- Tabii Hikmet 5- İlahi Hikmet 6- Hey'et İlmi 7- Havas-ı Ekalim İlmi 8- Hendese 9- Hisab 10- Cebir ve Mukabele 11- Aritmetika 12- Mesaha 13- Eb'ad ve Ecrâm İlmi 14- Musiki 15- Teşrih 16- Tıp 17- Sema ve Alem 18- Küreler 19- Menazır 20- Nücum 21- Usturlap 22- Tabir 23- Feraset 24- Mizaçlar 25- İksir 26- Kevn ve Fesad 27- Asar- Ulviyye ve Sufiyye 28- Ahlak 29- Tedbir-i Menzil 30- Siyaset	

EL-FEVÂİDÜ'L-HÂKÂNİYYE			
[ÖRFÎ İLİMLER]		[HAKİKÎ İLİMLER]	
Ser'î İlimler	Edebî İlimler	Felsefî İlimler	
[Aslî ilimler]	[Alet ilimleri]	Nazarî	Amelî
		[Alet ilimleri]	[Aslî ilimler]
1. Tefsir 2. Kıraat 3. Hadis 4. Hadis Usûlü 5. Kelâm 6. Fıkıh Usûlü 7. Fıkıh 8. Ferâiz 9. Hilaf 10. Tasavvuf	11. Lügat 12. Sarf 13. İştikak 14. Nahiv 15. Meânî 16. Beyân 17. Bedî' 18. Aruz 19. Kafiye 20. Karzu's-Şiir 21. İnşâun'n-Nesr 22. Kur'an'a Yapılan İtirazların Uzaklaştırılması 23. Hat	24. Mantık 25. Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münâzarâ SOL KANAT	26. Hikmetü'l-İşrâk 27. Tabiî Hikmet 28. İlâhî Hikmet 29. Heyet 30. Havâssu Ekâlim 31. Hendese 32. Hisap 33. Cebir ve Mukabele 34. Aritmetik 35. Misâha 36. Eb'âd ve Ecrâm 37. Müzik 38. Teşrih 39. Tıp 40. Sema ve Âlem 41. Küreler 42. Menâzır 43. Nücüm 44. Usturlab 45. Tâbir 46. Ferâset 47. Mizaciyat 48. İksir/Kimya 49. Kevn ve Fesad 50. Âsâr-ı Ulviyye ve Süfliyye SOL KANAT
KALB	SAĞ KANAT		51. Ahlâk 52. Tedbîrü'l-Menzil 53. Siyaset SOL KANAT
			Âdâbu'l-Mülûk AYAK

2.6. Saçaklızade (1732) *Tertibu'l-Ulûm*

Saçaklızâde Mehmet Efendi (17.yy) Osmanlı'nın son dönem alimlerinden olup o zamanlar Anadolu'ya dahil olan Şam'da ilim tahsili amacıyla bulunmuştur. Tertîbu'l-Ulûm yazarı Saçaklızâde'nin eserleri medreselerde okutulmuş, bu durum onun ilmi yeterliliğinin göstermiştir. Bu eserinin yanı sıra Kur'an, tecvid, kıraat, fıkıh- ferâiz

alanlarında da risaleler yazan Saçaklızâde' nin tasavvuf- ahlak alanında eseri vardır.

130

Tertîbu'l-ulûm eserini incelediğimizde eserde mukaddime, iki tane bölüm, hatime bulunmaktadır. İlk bölüm ilimlerin eğitim kademelerinden bahsetmiş, İslam alimleri tarafından tanınmış ilimler yer verilmişti. İkinci bölümde bir öğrencinin okuyacağı eserler, mezuniyetinden memuriyetine birçok bilgi, dersteki yanlış tutumlara değinilmiştir. Eser öğrencilerin ilimleri hazır bulunuşluklarına göre belli bir sırayla öğrenmelerini amaçlamakta ilimlerden bahsetmektedir. Biçim olarak ve isminde geçen *ulûm* ve *tertîb* kelimesinde binâen ilim tasnifi eseri gibi anlaşılmıştır.

Saçaklızâde'nin bu eseri ilimleri öğrenme önceliğine göre sınıflamak, eğitimdeki işleyişe, sistem sorununa bir çözüm olması, hoca- öğrenci iletişimine dair tavsiyeler, medrese işleyişine çözüm sunma gibi amaçlar taşımıştır. Bu dönem Osmanlı'da devletin eğitimde ıstılahlar yaptığı zamana tekabül etmiştir.¹³¹

Eserin ilk bölümünün Taşköprülüzâde'nin olan *Miftâhu's-saâde* eserinin özeti olduğu düşünülürken ikinci bölümünde Gazzâlî'ye ait *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*'e benzediği görülür.¹³²

Eserde incelenen bölüm ve kişiler şu şekildedir.

Mukaddime Kısmında Tasnif:

¹³⁰ İnce ve Atay, "Tertîbu'l-Ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", 508.

¹³¹ İnce- Atay, "Tertîbu'l-Ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", 517.

¹³² İnce- Atay, "Tertîbu'l-Ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine", 510.

1. Donanımı Gerekli Faydalı İlimler	2. Adı Geçen İlimlerin Faydaları	3. İlimlerin "Şer'i" ve "Şer'i Olmayan" Olarak Taksimi	4. Üç Anlam Arasında İlimlerin İsimlerinin İştiraki	5. İlimlerin Hükümleri
6. İlmin Hükümü, Malumun Hükümü Gibidir	7. Harama veya Mekruha Düşme İhtimalinin Bulunması Durumunda	8. Toplum İçinde Yaygınlaştığında Haramı ve Mekruhu Öğrenmenin Hükümü	9. Haramları Öğrendiğinde Günaha Düşeceği Korkan Kişinin Hükümü	10. Farz-ı Ayn İlimler
11. Akıllı ve Ergenlik Çağına Gelmiş İnsan Yaratıcılığını Bilmemekten Dolayı Mazur Değildir	12. Dinin Zaruriyetinden Olmayan Şeylerin Bilinmesi	13. Farz-ı Kifaye Olan İlimler	14. İlimlerin Mertebeleri	15. İktisad Mertebesini Elde Etmenin Keyfiyeti
16: Kur'an'ı Ezberlemenin Hükümü	17. Vacib-i Ayn ve Vacib-i Kifaye	18. Mendub-u Ayn	19. Haram Olan İlimler	20. Mantık Öğrenmenin Hükümü
	21. Remil İlminin Hükümü	22. Öğrenilmesi Tahrimen Mekruh Olan Şeyler	23 Öğrenilmesi Mübah Olan Şeyler	

Saçaklızade'nin tasnifini incelediğimizde ilimlerin yarar açısından üçe ayrıldığı, bunların Arapça ve şer'i ilimler gibi faydalı ilim, sihir ve felsefe gibi faydasız ilim, nesep ilimleri ve şiir gibi fayda ve zararı olmayan ilimler olduğu görülmüştür. Aynı şekilde tasniflerde farz-ı ayn ve farz-ı kifaye, mübah, mekruh, mendub taksimi de yapılmıştır.¹³³ Bu tasnif yöntemleri Gazzâlî tarafından *İhyâ'* da yapılmış bir tasnifler olup Saçaklızade'nin Gazzâlî'den etkilendiğini göstermektedir. Birinci fasıl ve ilimlerin beyanı kısmında felsefeyle ilgili 1. hendese ve hesap ilmi 2. mantık 3. ilâhiyyât 4. Tabiiyyât şeklindeki dörtlü tasnif Gazzâlî'nin tasnifidir. Felsefe kısmında özet şekilde Gazzâlî'den alıntı yapan Saçaklızâde, riyazet ilmi konusunda felsefecileri onaylayıp, ilahiyat ilminde karşı çıkarken Saçaklızâde felsefî görüşlerin tümünü reddetmiştir.

Saçaklızâde faydalı ilimler konusunda Arapça, aklî ilimler, kitap- sünnet ilimleri, ledünni ilimler, Kur'an ilimleri, hadis ilimleri ve ayrıca anatomi, tıp, firaset,

¹³³ Saçaklızâde, *Tertübü'l-Ulûm*, ed. Yaşar Alparlan - Serdar Yakar (Fa Ajans, 2009), 109,110.

rüya tabiri ve Farsça ilimleri faydalı ilimlerden kabul etmiştir. Övülen ilimler bahsi *İhyâ*'da geçmekte olup şer'i ilimler bahsinde Arapça, Kur'an- hadis ilimleri, Saçaklızâde'deki kitap- sünnet ilimleri olarak geçen yardımcı ve tamamlayıcı ilimler ve *İhyâ*'da ahiret yolunu gösteren mükâşefe- muamele olarak geçen Saçaklızâde'deki ledünnî ilimler olarak ele alınmıştır. *İhyâ*'daki şer'i ilimlerden fıkıh haricindekiler ve şer'i olmayan- övülen ilimlerden tıp ve riyaziyyat ilimleri Saçaklızâde'deki övülen ilim olarak alınmış, ayrıca fizyonomi, rüya tabirleri, Farsça, mantık, kelam, astronomi ilimleri de faydalı ilimlere dahil edilmiştir. Saçaklızâde faydalı ilimlerin yanı sıra *İhyâ*'da da faydasız ilim olarak geçen astronomi, sihir, felsefe ilimlerini de faydasız ilimler kategorisine dahil eder. *İhyâ*'da geçen hadislerden, Hz. Peygamber'in nesep ve şiir ilmi hakkında bilene faydasız, bilmeyene zararsız şeklindeki ifadesine de yer verir.¹³⁴

Faydalı ilimler, övülen ve tamamlayıcı ilimleri kısımlarını göz önüne aldığımızda fıkıh haricindeki kısmında Gazzâlî'den faydalanan Saçaklızâde'nin dil ilimleri, kitap sünnet ilimleri, tıp ilimlerinde, mükâşefe ve muamele ilmi olan ilm-i ledün de tıp ve riyaziyyat ilimlerinde doğrudan Gazzâlî'den etkilendiği görülmüştür. Gazzâlî'de geçen faydasız ilimler bahsi de Saçaklızâde tarafından benimsenmiştir.

Saçaklızâde şer'i ilimlerden bahsederken şer'i ilmin üç manasından birini *İhyâ*'da belirtildiği üzere” ifadelerini kullanarak Gazzâlî'nin belirttiği şekliyle “Şârî'nin bildirmesiyle elde edilecek ilimdir” şeklinde açıklamıştır. Şer'î ilmin ikinci tanımı olarak hem Şârî'den elde edilen ilimler hem de bu ilimlere ulaştıran araç ilimlerdir. Bu tanımda Hüsrev'in tanımına başvurmuştur. Üçüncü tanım ise İbn Hacer'in *Şerhu'l-Erba'in*'de belirttiği mantık ilminin de bu kategoriye dahil edilmesiyle olmuştur.

Saçaklızâde ilimlerin hükümleri bahsinde Gazzâlî'nin de vacip, farz-ı ayn, farz-ı kifâye şeklinde ayrımı olmasına rağmen, farz-ı ayn, farz-ı kifâye mendub, haram, mekruh, mübâh, vacip olarak taksim yaparak İbni Nüceym'in el-Eşbâh eserini ve ez-Zernûcî'nin Ta'lîmü'l-Müte'allim eserini kaynak olarak göstermiştir.¹³⁵ Bu

¹³⁴ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 124,125.

¹³⁵ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 128,129.

konuda da Gazzali ile hemfikir olan Saçaklızâde, toplumda yaygınlaştığında haram ve mekruhları öğrenme bahsinde bu konudaki farz-ı kifaye olan ilimleri açıklarken Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında geçtiği üzere insanların çoğunun ihtiyaç duyduğu bir şeyi öğrenmenin farz-ı kifaye için ölçüt olduğuna işaret etmiştir.¹³⁶ Yazar ilimlerin hükümleri üzerine farklı kaynaklar gösterdiği uzunca bir malumatta bulunmuştur. Farz-ı kifaye ilimler bahsinde *İhyâ*'ya başvuran Saçaklızâde buradan yola çıkarak sahih kıraatler ilmi ve bu kıraatlerle tefsir, tecvîdleri, kıraatlerle ilgili sahih hadisler, bu kıraatlerin manaları, hadis usulü ilmi, tasavvuf hariç ahlak ilmi, fıkıh ve usulü ilmîni, kelim ilmini sıralamış ve yine Gazzâlî'den kaynak göstererek bu ilimlerin orta seviye (iktisat mertebesi) de öğrenilmesi gerektiğini ifade etmiş, ayrıca *İhyâ*'dan hareketle burada bulunan hesap, lügat metinleri, nahiv ilimlerinin de farz-ı kifâyeye mertebesinde olduğunu belirtmiş, tıp ilminde müstehap diyen cumhurun aksine, farz-ı kifaye olarak niteleyen Gazzâlî'nin görüşüne katılmış, ayrıca mantık ilmindeki deliller konusunun da farz-ı kifaye olması gerektiğini belirtmiştir.¹³⁷

İlimlerin mertebeleri konusunda asgari (iktisar), orta (iktisad), ileri (istiksa) ve tebahhur olarak bir ayırım yapılmış, Gazzâlî'nin kelim, akaid, hesap ilimlerinin meselelerinin ne kadarının farz-ı kifaye olarak belirtmiş, hesap ve tıp ilminde ileri seviyenin üstünlük(övgüye layık) olsa da farz-ı kifaye olmadığını ve farz-ı kifaye olan orta seviyede öğrenilmesi gereken ilimlerden bahsederken hadis ilmi konusunda hadisleri tahsilin gerekli olduğu ancak ezberlemenin orta seviye için gerekli olmadığı fikirlerine yer vermiştir.¹³⁸ Böylece farz-ı kifayet dereceleri konusunda da Gazzali ile hemfikir olmuştur.

Birinci Maksad Kısmında Tasnif

¹³⁶ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 132.

¹³⁷ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 141,142.

¹³⁸ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 142-144.

1. Bütün İlimleri İlgilendiren Genel Açıklamalar (Lügat, İştikak, Aruz, tecvid, kıraat, mantık, münazara)	2. Cedel ve Münazara Arasında	3. Kalam İlminde Derinleşmenin Yerilmesi
4. Kalam İle Meşgul Olmanın Hükümü	5. Usul İlminin Tahsili	6. Fıkıh ve Fıkıh Usulünde Derinleşmenin Esasları
7. Tefsir Kitaplarının En Önemlileri	8. Ahlak İlminin Hükümü	9. Batın İlmi Zahir İlmine Aykırı mı
10. Sufileri Müdafaa	Muamelenin Gayesi	Zararlı Davranışların Beyanı

Bu bölümde 8. Fasıl ahlak ilminde tasavvuftan müstehap bir ilim olarak bahsetmiş, Kuşeyrî, Râzî gibi alimlerin görüşlerinin yanı sıra Gazzâlî'ye de yer vermiştir. 9. fasıl, zararlı davranışların beyanı, kısımlarında Gazzâlî ye çokça başvurmuştur.

İkinci Maksad

1. İlim Tahsil Etmek İsteyenler İçin İlimlerin Tertibi	2. İlimlerin Mertebelerinin Beyanı	İlim Talebelerinin Kemal Derecesiyle Adlandırılması	Kur'an'a Allah Tarafından Verilen İsimler
Kur'an'a Dair Hadislerde Yer Alan Övgüler			

Bu bölümde ilimlerin mertebeleri çokça Gazzâlî'nin *İhyâ*'sından atıf içermiştir.¹³⁹

¹³⁹ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, 239-245.

Hatime: Felsefe ile Alakalı Konular :

Felsefe konusunda Aristo'nun özellikle ilahiyat alanındaki görüşlerini yanlış bulan Saçaklızade, Gazzâlî'nin *İhyâ*'da felsefenin dört kısımdan oluştuğundan bahsetmiş, hendese ve hesap olan ilk kısmının mübah olduğunu, kelama dahil olan mantık ve Allah'ın zat ve sıfatlarından bahseden, kelama dahil olan ilahiyat bölümlerinin üç ve dördüncü kısım felsefe bölümü olup filozofların bid'at ve küfür yollarına ayrılabilirdiği belirtmiştir. Felsefenin dördüncü bölümü ise Tabî'yyât hakkında olup maden, bitki, hayvan vb. den bahseden, bazı konularda hak dine aykırı ilimler olup Saçaklızâde'deki göre bu kısım da kelama dahildir. Saçaklızâde felsefeden bahsederken yine Gazzâlî'ye başvurmuş ve *el-Munkız Mine'd-Dalâl* eserinde altı kısma ayrılan felsefeden bahsetmiş, burada beşinci ilmin dünya işleriyle ilgilenmek manasında olan siyaset olduğunu, altıncı ilmin ise ahlaktan bahseden hulkiyye ilminin sûfi sözlerinden alıntılandığını söylediğini belirtmiştir. Ayrıca riyaziyyat hakkında delilli görüş sunan filozofların ilahiyat alanındaki görüşlerinde delil olduğunun zannedilmemesi gerektiğinin belirtildiğinden bahsetmiştir. Ancak Saçaklızâde filozofların bilimsel konularda bile bazen tahmini davrandığından bahsetmiş, astronomi konusunda örnek vermiştir.¹⁴⁰ Saçaklızâde eserinde filozofları bu sebeplerle yermiş, bunu yaparken de Gazzâlî'den ve başka alimlerden çokça alıntılar yapmıştır. Yine Gazzâlî'nin *el- Munkız* 'ından alıntılar yaparak insanların çoğunun hakkı batıldan ayırmada kendilerine haksız güvenleri nedeniyle dalalet ehlinin kitaplarının herkesten menedilmesi gerektiğini belirtir. Saçaklızâde sihrin de bu sebeple menedildiğini Keşşaf'tan kaynak göstererek belirtir ki bu ilim de Gazzâlî'de yerilmiştir.¹⁴¹ Bu araştırmadan yola çıkarak Saçaklızâde'nin felsefe konusunda aslında eleştirel yaklaşan Gazzali'den daha eleştirel olduğunu söyleyebiliriz.

2.7. İlim Tasnifinde Diğer Bazı İsimler

Osmanlı'da temel kaynaklarımız dışında ilimler tasnifi yapan başka isimler de olmuştur:

¹⁴⁰ Saçaklızâde, *Tertübü'l-Ulûm*, 250-256.

¹⁴¹ Saçaklızâde, *Tertübü'l-Ulûm*, 264,265.

Şükrullâh-ı Şîrvânî (1485) *Riyazu'l-Kulub* eserinde ilim tasnifi yapmıştır. Şükrullâh-ı Şîrvânî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili çok bilgiye ulaşılamamasının yanı sıra adının Şükrullah, nisbesinin ise memleketi olan Kafkas taraflarındaki Şîrvan olduğu düşünülmüştür. Şîrvânî nisbesindeki bir çok müellifle ismi karıştırılmış, araştırmalarda Şîrvani'nin, Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî ve Bedr-i Dilşâd b. Muhammed ile aynı kişi olduğu düşünülmüştür.¹⁴² Fâtih Sultan Mehmed'in hekimlerinden olan Şîrvânî'nin ¹⁴³ babasının da hekimlik yaptığı ve kendisinin de Mısır'da bir alimden hadis dersi, Molla Gürani'den tefsir dersi aldığı, ilimle hemhal olduğu düşünülmektedir. Hesap, kıyafet imi, şiir sanatı, tasavvuf, tıp alanlarının yanı sıra farklı ilgi alanları olmuştur.¹⁴⁴

Tıp alanında yazdığı eserler, II. Murad'a sunulan *Kabusname* adlı manzurun çevirisi olan *Muradnâme*, II. Bâyezîd'e sunulan *Nahlistan* eseri, hesâb, hey'et, nücûm, mantık, bedî', muamma, şiir, kıyafet, tasavvuf gibi değişik ilimlerin olduğu *Riyazu'l-Ulûm* eseri, *Kitâbü't-Tabîh Tercümesi* olan yemek kitabı, *el-Faslu'l-Âşîru fi Ma'rifeti'l-Evzâni ve'l-Mekâyil* adlı ölçü aletleri ile ilgili eseri, *Bâznâme* adlı bilimsel ansiklopedi eseri dikkat çekmektedir.¹⁴⁵ Etkilendiği şahsiyetlere gelince İşraki ekol içinde Şeyh Ekber olarak bahsettiği İbnü'l-Arabî'den (ö.638/1240), tasavvuf anlayışında Gazzâlî (ö.505/1111), Bâyezîd-i Bistâmî (ö.234/848) ve Cüneyd-i Bağdadî'den etkilendiği *Riyazu'l-Kulûb* eserinde geçmektedir.¹⁴⁶ Ayrıca Kur'an ve hadislerin yanı sıra Batlamyus, Abdurrahman es-Sûfî, Şerefeddin Alî-yi Yezdî, Nizâmeddin en-Nîsâbûrî vb. gibi kimselerden de hesap, yıldız gibi ilimlerde etkilendiği ve eserinde yer verdiği görülmüştür.¹⁴⁷ *Mesnevi*, *Hüsrev-ü Şîrin*, *Esrarnâme*, *Gülşen-i Raz* alıntı yaptığı eserlerden sayılır.

Şükrullâh-ı Şîrvânî (16.yy), *Riyazu'l Kulub* adlı eserinde yazılış amacı olarak ilim dallarının arttığını “Ömür kısa, gayret gösterenler de bu ilimlere oranla azdır.”

¹⁴² Şükrullâh-ı Şîrvani, *Riyazu'l-Kulûb* (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 24.

¹⁴³ Şîrvani, 16.

¹⁴⁴ Şîrvani, 30-37.

¹⁴⁵ Şîrvani, *Riyazu'l-Kulûb*, 30,31.

¹⁴⁶ Şîrvani, *Riyazu'l-Kulûb*, 37.

¹⁴⁷ Şîrvani, *Riyazu'l-Kulûb*, 40-44.

sözüyle de bu alana katkı yapmak istediğini ifade etmiştir.¹⁴⁸ I. Bâyezîd'e takdim için ele alınan eserde tasavvuf ilminin yanı sıra mantık, hey'et, ncum, muamma ilmi gibi ilimler hakkında bilgi vermiştir.

şirvânî eserinde farklı alimlerden eklemeler ve tanımlar yapmış, Eserinde tasavvuf ilminde Gazzâlî'den etkilenen şirvânî, Gazzâlî'nin "Kalp ilminin ve nefis tezkiyesinin öğrenilmesi farz-ı ayndır." sözünü de eserine almıştır.¹⁴⁹

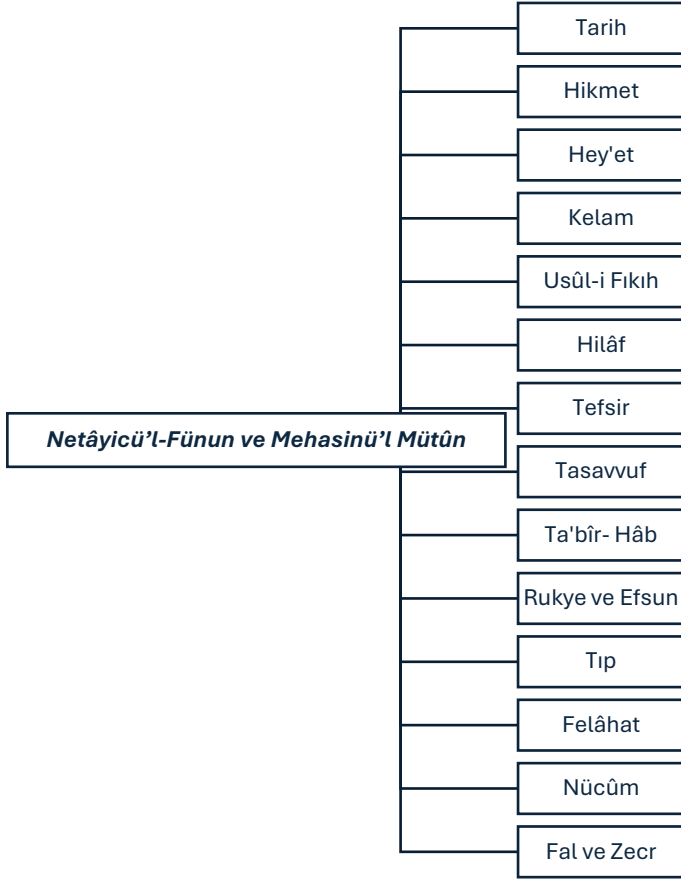
Nev'i Zade (1599) *Netâyicü'l-Fünun ve Mehasin'l Mütûn* eserleri farklı ilim dalları hakkında bilgi veren ansiklopedik tarzda eserlerdendir. Nev'i Efendi, eserinde tasavvuf ilmine ayrıca bölüm açmıştır ve özelliklerinden bahsetmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ şirvani, *Riyazu'l-Kulûb*, 39.

¹⁴⁹ şirvani, *Riyazu'l-Kulûb*, 73.

¹⁵⁰ Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri" ,256.

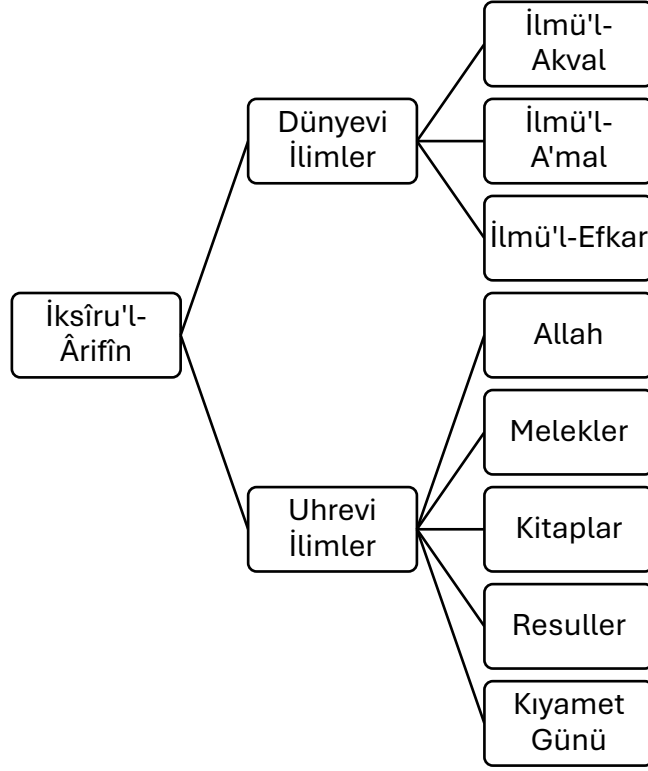
Eserde 16. yy. Osmanlı'sına ait felsefe, tarih, kelam, tefsir, astronomi, fıkıh usulü, tıp, çiftçilik hatta astroloji, fal ve tasavvuf ilmine dair bilgiler verilmektedir. Bu özelliğiyle eser ansiklopedik tarzda bir eserdir.

17. yy. da yaşamış önemli tasnif sahibi şahıslardan biri de *El-Hikmetü'l-Müteâliyye (Aşkın Hikmet/İlâhî Hikmet)* yazarı Molla Sadrâ'dır. (ö.1050/1640) Süheverdî, İbn Sînâ, İbn Arabî ve el-Maktûl'ün fikirleri birleştirilerek oluşturulmuştur. *İksîrû'l-ârifîn ve Esfâr* isimli eserlerde “filozofların ,nazarî hikmet-amelî hikmet ayırımını” uygular.

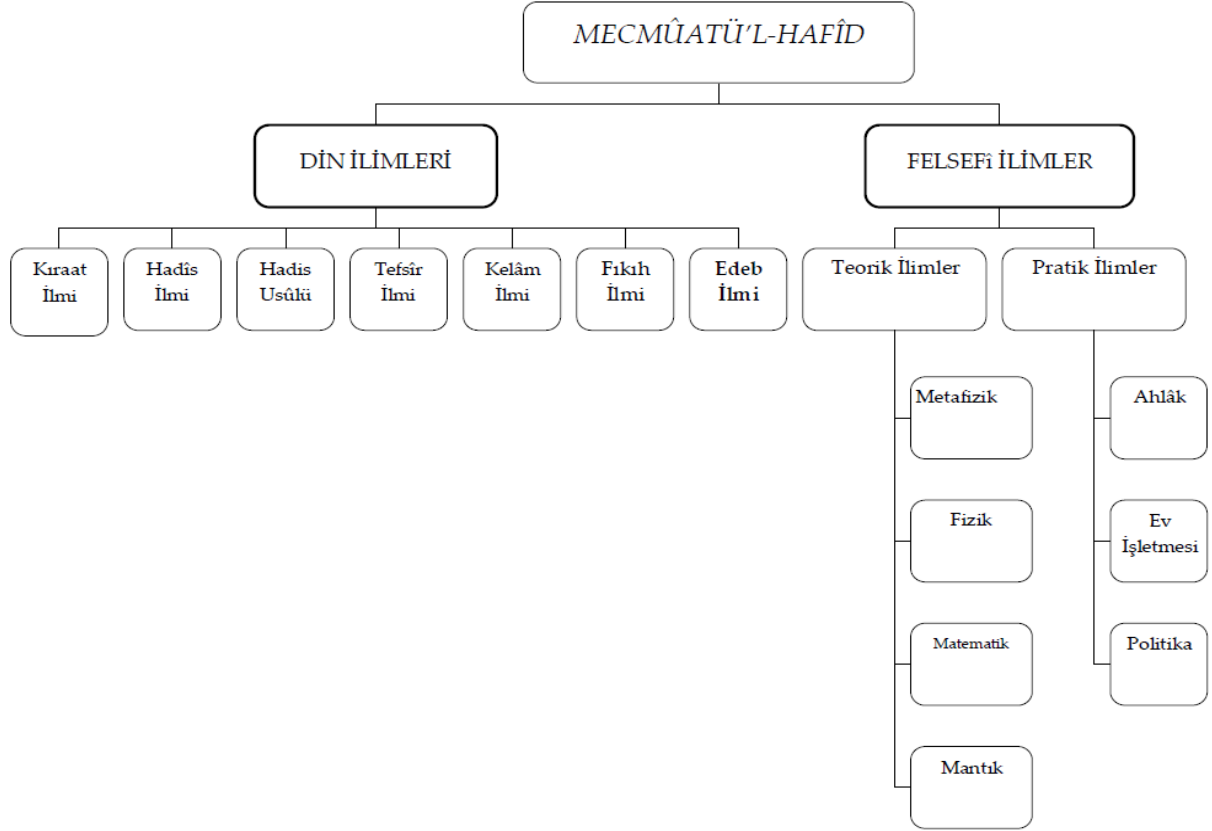
Molla Sadrâ'nın diğer bir eseri *İksîrû'l-Arifîn*'de ise ahlâkî, rûhî faziletler için tasavvufla ilgilenilirken dünya ilimleri de *İlmü'l-A'mâl* adıyla verilir.¹⁵¹

¹⁵¹ Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, 257.

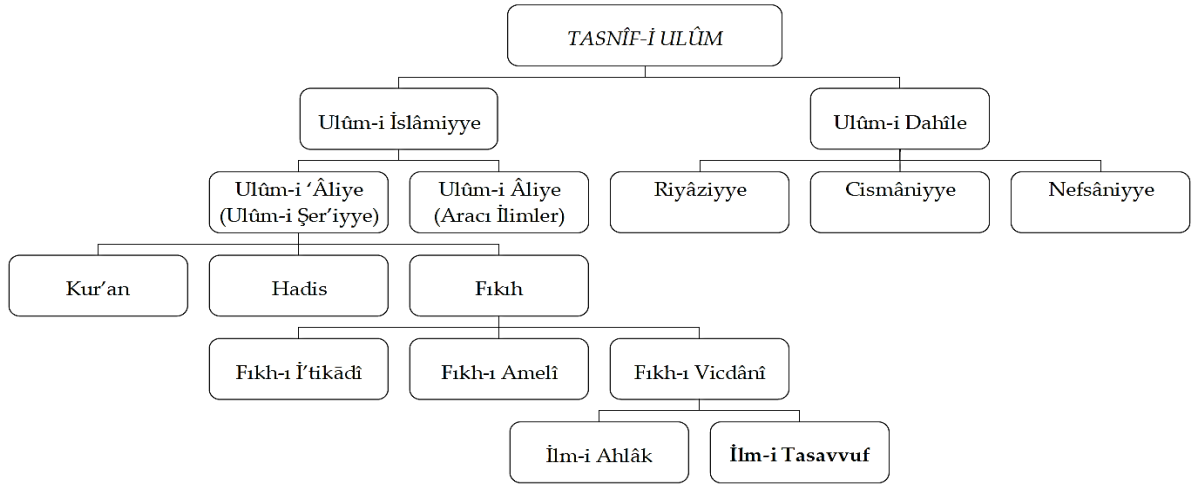

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zünûn*: “Kâtip Çelebi’nin *Keşfü'z-zünûn*’da mu’teber saydığı beş sınıflandırmadan birisi olan, Allâme el-Hafîd’in (ö.916/1510) *Mecmûatü'l-hafîd* adlı eserinde yapmış olduğu tasnif, ilimleri öncelikle “Din İlimleri ve Felsefî İlimler” olarak ikiye ayırmıştır. Buradaki din ilimleri kısmında yer alan, edep ilmi tasavvufu da ifade eder nitelikte olmuştur.¹⁵²

¹⁵² Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, 254.

İzmirli İsmail Hakkı (19.yy) *Tasnif-i ulûm* İlim tasnifi yapmış Osmanlı alimlerinden bir diğer isim 19.yy. da yaşamış olan, *Tasnif-i Ulûm* eserinin sahibi İzmirli İsmail Hakkı'dır. Çalışmasında hem gayr-i müslim hem de Müslümanlar tarafından yapılan sınıflandırmalara değinir ve kendine ait bir tasnif ortaya koymuştur. Burada tasavvuf İslami ilimler içerisinde "Fıkıh-ı Vicdânî" başlığıyla yer almıştır.¹⁵³

¹⁵³ Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 257.

Sonuç ve Değerlendirme

Zaman içinde ilimlerin tanımı farklı değişimlere uğramanın yanı sıra belli bir temele oturması da söz konusu olmuştur. Bu tasniflerin dönemin zihinsel-fikirselle yapısıyla da bağlantılı olması ve ilmi altyapıya göre şekillenmesi söz konusudur.

Gazzâlî'nin şer'i- gayr-ı şer'i, övülen, yerilen, mübah ilimler katkısı, akli- nakli ayrımı kendinden sonraki tasniflerde de kullanılmıştır. Bu noktada Gazzâlî'nin büyük etkisi olduğu düşüncesiyle tezimizi ele almış bulunmaktayız.

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ilimler tasnifine etkisi önceki tasniflerde başlatılan zahir-batın ilim ayrımına yeni bir boyut kazandırarak şer'i ilimler üzerinde yoğunlaşmayı sağlamıştır. Gazzâlî, tasnifinde yer verdiği konum ve şer'i ilimler çalışmasıyla tasavvufa şer'î ilimler arasında bir meşruiyet kazandırmanın yanı sıra dinî ilimleri inşa etme noktasında tasavvufu bir köprü görür. Bu sisteme göre tasavvuf diğer ilimleri kapsayan bir konumdadır. Gazzâlî tasavvufun meşruiyeti yolunda attığı adımda onu bilgi kaynakları arasında göstermiş ve ilimlerdeki bilgi kaynağı olan akıl ve naklin yanında kalp yani keşf ve sezginin de bilgi kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Böylece Gazzâlî sonrası tasavvufun daha çok ilgi görmesi ve kaynaklarda ilim tasniflerinde yer verilmesi söz konusu olmuştur. Tespitlere göre Taşköprülüzâde, İbn Haldun, gibi tasnif sahibi müelliflerin sufi kimlikli olmamalarına rağmen tasavvufu ilim olarak eserlerin almaları ve değer atfetmeleri tasavvuf ilminin ilmî bir alan kazanmış olmasının göstergesi olarak önemli olmuştur. Bilimsel çalışmalarda din adamları etkisi ilk çağlardan beri görülen bir durum olmuştur. İslam dünyasında da Gazzâlî sonrasındaki dini- bilimsel eğitim, felsefe ve tasavvufun her ikisine de verilen önem, İslam düşüncesi ile bilimi birlikte götürün, din adamlarını bilimde söz sahibi kılan etmenlerden olmuştur.

Gazzâlî sonrası ondan etkilenen eserlerde Gazzâlî'den en çok etkilenen kısımların tasavvuf/ bâtın ilimler kısmı olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında şer'i - gayr'ı şer'i, akli nakli ayrımı da çokça başvurulan tasnif şekillerinden olmakla birlikte, içerik olarak da benzerlikler tespit edilmiştir. İlim tasniflerinde Gazzâlî'de şer'i ilim olarak görülen yardımcı ilimlerin Gazzâlî'den sonra şer'i ilim kapsamına pek alınmadığı tespit edilmiştir.

İlimler tasnifi sürecinde Harizmi, İbn Hazm vb alimlerdeki şer'î ve gayr-ı şer'î ayırım, Gazzâlî ve Fahredin Razî gibi alimlerin etkisiyle değişmiş, artık İslam düşüncesinin temel aldığı bir tasnif olmuştur. Daha sonra Taşköprülüzâde'ye ait *Miftahu's-saade (Mevzûâtü'l-Ulûm)* eserinde de bu durum daha çok genişletilerek devam ettirilmiştir. Bunun yanında tasniflerde felsefeye de ayrıca yer verilmiş olup, üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Çalışmamızdan ve incelemelerimizden anlıyoruz ki şer'i- gayrı şer'i ayırımı daha önceden de İslami ilim tasniflerinde görülen bir durumdur. Ancak bu ilim tasnifleri çok çeşitli şekillerde ve içeriklerde oluşmuş, tanım olarak da benzer anlamlara işaret etseler de farklı şekillerde yer almışlardır. Bu durum Gazzâlî'nin dönemine göre en ayrıntılı- kapsamlı sayılan ilimler tasnifi araştırmasının ardından farklı bir boyut almış, Gazzâlî'nin kendi ilmi ve tasavvufi tecrübesini de kattığı çalışmasında tasavvuf farklı bir boyut kazanmıştır.

Gazzâlî'den sonraki tasniflere baktığımız zaman dini temelli ilim tasniflerinde ilimler hiyerarşisinin daha oturmuş olduğunu ve tasavvuftan özellikle bahsedildiğini görüyoruz. Bu bakımdan Gazzâlî'nin tasavvufun ilimler hiyerarşisinde şer'i bir konumda bahsetmesine ve önem atfetmesine binaen, Gazzâlî'den sonra da bir çok tasnifte şer'i ilimler içerisinde müstakil bir ilim olarak yerini almıştır.

Ekfânî, Âmulî, Şükrullah Şirvânî'de genel olarak Gazzâlî'nin tasavvufi fikirlerine yer verilmiş, etkilenme bu yönde olmuştur. Dâvûd- Kayserî'nin *el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-'Ahdî'l-Orhânî* eserindeki tasnifine baktığımız zaman Gazzâlî'nin tasnifine oldukça benzer bir şekilde şer'i- aklî tasnifi yapmış ve bu tasnifteki ilimler Gazzâlî'nin Mustasfa eseriyle benzerlik göstermiştir. Bu durum Fenârizâde Mehmed Şâh, (ö. 839/1435 *Enmûzecu'l-ulûm* eserinde de devam etmiştir. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi eserinde şer'i ilimler tasnifinde Gazzâlî'ye benzer şekilde ele almış, bunun yanında *Miftahu'l- Ulûm* eserinin son bölümü olan bâtin ilimler kısmını Gazzâlî'nin *İhyâ*'sından etkilenerek ele almıştır.

Sadreddinzade Mehmed Emin Şirvânî *El-Fevâidü'l-Hâkâniyye*'de Gazzâlî'nin *İhyâ*'sına değinerek felsefi- felsefi olmayan ilimler, felsefi olmayan ilimlerden de dini- dini olmayan ilimler şeklinde, dini olmayan ilimler de övülen- yerilen mübah şeklinde

bir ayırım yapmıştır. Şîrvânî'nin övülen, yerilen mübah ilimler tasnifi de Gazzâlî'den etkilenmiştir.

Osmanlı'da tasnif yapmış, önemli bir eser sahibi Saçaklızâde'nin eserin ilk bölümünün Taşköprülüzâde'nin olan Miftâhu's-saâde eserinin özeti olduğu düşünülürken ikinci bölümünde Gazzâlî'ye ait *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*'e benzediği görülmüştür. İlimlerde fayda, hüküm, şer'i olup olmaması, hükümler gibi kriterlerle bilgi verme mahiyetinde genel bir tasnif yaptığı görülmüştür. İlimlerin faydalarından bahsetmesi, şer'i, gayr-ı şer'i olarak ayırması Gazzâlî'de de görülmüş, içeriğinde de Gazzâlî'nin *İhyâ* eserinden alıntılar yapmıştır.

Sonuç olarak Gazzâlî'nin Osmanlı ilimler tasnifinde etkisi çoğu kaynakta görülmesine de özellikle döneminde ana kaynak olarak kullanılan ve medrese müfredatında etkili olan bazı kaynaklarda, döneminde ün yapmış kişilerin eserlerinde çokça görülmektedir. Özellikle övülen- yerilen ilimler ayırımında, şer'i ilimler vurgusunda Gazzâlî'den yararlanıldığı tespit edilmiştir. Gazzali'den sonra dini ilimlerin yanında pozitif ilimlerin de artmış olması, felsefenin ilim tasniflerinde hâlâ yer alması, ilimlerin artmasına rağmen övülen faydalı ilimler vurgusu ile Gazzali'de geçen ilimler başta olmak üzere insanlığa faydalı ilimler konusunda ilerleme söz konusu olmuştur. Bu bakımdan Gazzali'nin tasnifi bazı çevrelerde sanılanın aksine ilmi çalışmalara bir yön verdiği, insanlığa faydası olan ilimler yönünde bir ilerleme sağlamasına, bu ilerlemenin de İslami ilimlerle bağlantılı olarak oluşmasına sebep olduğu düşünülmüştür.

Kaynakça

- Aktaş, Şule. *İbn Teymiyye ve Gazzalî’de Kelam İlminin Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.
- Alper, Hülya. “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazzâlî Şârihi Olarak Sadreddinzâde eş-Şirvânî ve Şerhu’r-Risâleti’l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 59-80.
- Alper, Ömer Mahir. “İbn Sînâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/319-322. İstanbul, 1999.
- Arslan, Sami. *Molla Lütüfî’nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi’l-Ulûmi’s-Şer’iyye ve’l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin- Tercüme Değerlendirme*. İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2012.
- Bakar, Osman. *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. ed. Erhan Güngör - Çapku Ahmet. İnsan Yayınları, 2012.
- Bayraktar, Mehmet. “Dâvûd-ı Kayserî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/32-35, 1994.
- Bayyığıt, Mehmet vd. “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (27 Haziran 2019), 48-89.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/baid/issue/52557/691523>
- Çağrıncı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13, 1996.
- Çağrıncı, Mustafa. “İhyâ-ü Ulûmi’d-Dîn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/10-13. İstanbul, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihyau-ulumid-din>
- Çınar, Selime. *Farabi’den Taşköprülüzade’ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi* (2014).
- Çiçek, Mehmet. “Mehmet Şah Fenârî’nin ‘Enmûzecü’l-Ulûm’ Adlı Eserinde Tefsir İlmi”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*. Erişim 14 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-sah-fenari>
- Deliçay, Tahsin. “Mehmed Şah Fenârî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/529,530. Ankara, 2003.
- Farabi. *İhsau’l Ulum İlimlerin Sayımı*, 1990.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Coğrafyasında İlmi Hayatın Teşekkülü ve Davud El-Kayserî”, 2011.
- Gazalî, İmam. *Kur’an’ın Cevherleri*. ed. Ersan Urcan. İstanbul: Çelik yayınevi, 2020.
- Gazalî, İmam Ebu Hâmid Muhammed el-. *İhyâü Ulûmid’d- Din Tercümesi*. çev. Serdaroğlu Ahmed. 4 Cilt. Bedir Yayınevi, 1924.
- Gazzâlî. *el-Mustasfâ, el-Matbaatü’l-Emîriyye*. Mısır, 1322.
- Gökbulut, Süleyman. “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”. *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 245-264.
- İbiş, Fatih. “Heidegger’in Sorusu, Descartes’ın Suskunluğu ve Taşköprülüzade’nin Cevabı”. *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 36-58.
<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.541355>
- İbni Haldun - Uludağ, Süleyman. *Mukaddime*. 625 Cilt. Dergah Yayınları, 2007.
- İnce, Nazife Nihal - Atay, Rıfat. “Tertîbu’l-Ulûm ve Kevâkib-i Seb’a’daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine”. *Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]*, 506-519.
<https://doi.org/10.30622/tarr.647683>

- Kahraman, Abdullah. vd. “Dinî İlimlerin Meşrûiyet Kaynağı Olarak Felsefe: Fârâbî ve Gazzâlî Örneği”. *Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları*, 51-66.
- Kaya, Mahmut. “Âmirî, Ebü'l-Hasan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/68-72. İstanbul, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amiri-ebul-hasan>
- Kemaloğlu, Muhammet. “İlimlerin Tasnifi Tarihi”. *Journal of History Culture and Art Research* 3/3 (23 Aralık 2014). <https://doi.org/10.7596/taksad.v3i3.309>
- Kemaloğlu, Muhammet. “X. -XVII. Yüzyıllarda Yakın ve Orta Doğu’da Bilimlerin Tasnif Tarihi”. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute* 19 (01 Eylül 2014), 75-90. <https://dergipark.org.tr/en/pub/pausbed/issue/34741/384150>
- Kurtaran, Mahmut. *Farabi'nin Ahlak Felsefesi*. Ankara, 2011.
- Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul, 2000.
- Kutluer, İlhan. “Miftâhu’s-Saâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/18,19. Ankara, 2020.
- Meçin, Mahmut. “İhvân-ı Safâ’da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2014).
- Molla, Kemal Faruk. “Mehmed Şah Fenâri’nin Enmûzecu’l-Ulûm adlı eserine göre Fetih öncesi dönemde Osmanlılar’da ilim anlayışı ve ilim tasnifi”. *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi* 18 (2005), 245-273.
- Olgun, Talat. *İlim Tasniflerinde Tasavvuf*, 2023.
- Özen, Şükrü - Gökyay, Orhan Şaik. “Molla Lutfi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/255-258, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-lutfi>
- Saçaklızâde. *Tertîbü'l-Ulûm*. ed. Yaşar Alparslan - Serdar Yakar. Fa Ajans, 2009.
- Şirvânî, Sadreddinzâde Mehmed Emin. *El-Fevâidü'l-hâkâniyye : Şirvânî'nin Bilimler Tasnifi*. ed. Ahmet Kâmil Cihan, 2019.
- Şirvani, Şükrullah-1. *Riyazu'l-Kulûb*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Taş, Nusret. “İlimler Tasnifi Bağlamında İhvan-ı Safa ile Gazzali’nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma”. *sbedergi.com*.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. “Miftâhu’s-Saâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ed. İlhan Kutluer, 2020.
- Taşköprülüzâde. *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtı'l-Ulûm*, 1985.
- Toksöz, Hatice. “Osmanlı’nın Klasik Döneminde Felsefe ve Değeri”. *Değerler Eğitimi Dergisi* (2007).
- Turgut, Hasan. “Gazzali’nin İlimler Tasnifi ve Bu Tasnifte Kelam İlminin Yeri”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*.
- Tülüce, Hüseyin Adem. “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’de İlimler Tasnifi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. <https://orcid.org/0000-0003-3999-739X>,
- Türk, Sıla vd. “Taşköprizade Ahmet Efendi’de Bilgi Öğretisi”. *Eğitim ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1/1 (2023), 34-40.
- Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *Sosyoloji Dergisi*, 533-556. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4061>
- Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi- Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*. Erişim 23 Mart 2022.

<https://www.sabahulkesi.com/2018/07/19/islam-duesuenesinde-ilmiler-tasnifi/>

- Unan, Fahri. “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı Ve İlmî Verim”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 3/5 (2003), 14-34.
- Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/1-6. İstanbul, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahredden er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul, 1995.
- Yılmaz, Hakan. “‘Dâvûd-ı Kayserî’nin, Orhân Gâzî’nin Oğlu Süleymân Paşa’ya İthâf Ettiği Eseri: ‘El-İthâfu’s-Süleymânî Fî’l-‘Ahdi’l-Orhânî’”. *Hakikat AİD*, XVII/200 (Mayıs 2010), s. 42-45. Erişim 14 Ağustos 2024.
https://www.academia.edu/63302465/_D%C3%A2v%C3%BBd_%C4%B1_Kayser%C3%AE_nin_Orh%C3%A2n_G%C3%A2z%C3%AE_nin_O%C4%9Flu_S%C3%BCleym%C3%A2n_Pa%C5%9Fa_ya_%C4%B0th%C3%A2f_Etti%C4%9Fi_Eseri_el_%C4%B0th%C3%A2fu_s_S%C3%BCleym%C3%A2n%C3%AE_f%C3%AE_l_Ahdi_l_Orh%C3%A2n%C3%AE_
- Yiğit, Adem. *Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı*. İstanbul: Sosyal Bilimler, 2018.